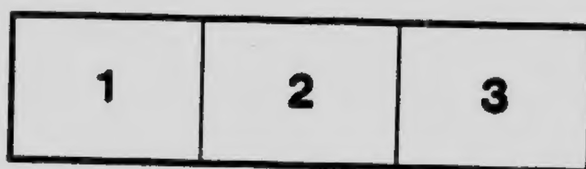
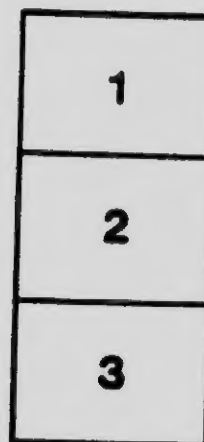
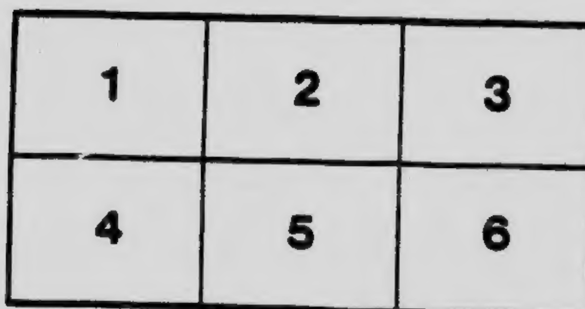

1
2
3

1
2
3

1
2
3
4
5
6

Микола Гоголь.

Тарас Бульба

ПОВІСТЬ

З ІЛЮСТРАЦІЯМИ.

ПЕРЕКЛАВ СТ. ВІЛЬ.

НАКЛАДОМ »РУСЬКОЇ КНИГАРНІ«
848—850 Мейн Ст. Вінніпеґ, Ман.

Микола Гоголь.

Тарас Бульба

ПОВІСТЬ

З ІЛЮСТРАЦІЯМИ.

ПЕРЕКЛАВ СТ. ВІЛЬ.

НАКЛАДОМ »РУСЬКОЇ КНИГАРНІ«
848—850 Мейн Ст. Вінніпег, Ман.

I.

— А обернись лишень сину! Який же ти смішний! Що се на вас за попівські підрясники? І так всі в академії ходять?

Такими словами пострічав старий Бульба двох синів своїх, що вчились в київській академії і приїхали домів до батька.

Сини щойно позлазили з коний. То були два здорові юнаки, що дивили ся ще зпід лоба, як недавно випущені семинаристи. Їхні дужі, здорові обличча були покриті першим пухом волося, до якого ще не торкалась бритва. Вони були дуже збентежені привітом батька і стояли нерухомо, потупивши очі в землю.

— Стійте, стійте! Нехай я роздивлю вас гарненько, — промовляв старий далі, повертаючи їх. Які-ж довгі на вас свити! Ну, тай свити, свити! Таких свит ще й на світі не бувало. А побіжи но котрий з вас! Я побачу, чи не гепнеть ся він об землю, запутавшись в поли.

— Не смій ся, батьку, не смій ся! — сказав нарешті старший син.

— Дивись лишень який бундючний! А чом би не сміятись?

— А так, хоча ти мені й батько, а як будеш сміятись, то, їй — Богу, попобю!

— Ах ти, сякий-такий сину! Як? . . . Батька?... — сказав Тарас Бульба, оступивши з дива кілька кроків назад.

— А хочби й батька. За обиду не позважаю на нікого.

— Як-же ти хочеш битись зо мною? Хиба на пястуки?

—Та вже як попадеть ся.

— Ну, давай на пястуки! — говорив Бульба, засукавши рукави. — Побачу я, що ти за чоловік в пястуці!

І замість привіту по довгій розлуці, почали батько й син насажувати один одному стусанів в боки і в крижі і в груди, то відступаючи й оглядаючись, то знову наступаючи.

— Ну, давай, на пястуки! — говорив Бульба, засукавши рукави. (Ст. 3).

— Дивіть ся, люди добрі! Здурів старий! Зовсім з глузду зсунв ся! — говорила бліда, худощава і добра на виду мати, що стояла біля порога і не встигла ще обняти коханих дітий своїх. — Діти приїхали до дому, більш як рік їх не бачили, а він вигадав незнать що: на пястуки битись!

— То він славно бєть ся! — сказав Бульба, з'упинившись. — Їй Богу, гарно, — так, що й не дуже пробуй. Добрий козак буде! Ну, здоров, синку! Почоломкаємось! — І батько з сином

стали цілувати ся. — Добре, синку! Отак тузуй всякого, як мене тузував; нікому не спускай! А все-ж таки убране на тобі смішне; що се за мотуз висить? А ти, бейбас, чого стоїш з опущеними руками? — говорив він, обертаючись до молодшого. — Що-ж ти, собачий сину, не побєш мене?

— Он ще що вигадав! — говорила мати, обнимаючи між тим молодшого. — І влізе таке в голову, щоб рідна дитина батька била! Та невже-ж і до того тепер: дитина молода, проїхала таку дорогу, втомила ся... (тій дитині було двайцять літ з накладом і рівно сяжень росту), йому би відпочати, похарчувати чогонебудь, а він силує його битись!

— Е та ти — материн мазунчик, як я бачу! — промовив Бульба. — Не слухай, синку, матері: вона баба, вона нічого не знає. Які вам пестощі? Ваші пестощі — чисте поле та добрий кінь: от ваші пестощі! А бачите отсю шаблюку? От ваша мати! А те все бридня, чим набивають вам голови: й академія і всї ті книжки, букварі фільозофія, і все те: ка-зна-що — начхать менї на те!... Тут Бульба припечатав таким словом, що й переказати сором. — А от краще я вас сього-ж тижня виряджу на Запороже. От де наука! От де ваша школа; тільки там ви наберетесь розуму.

— І лиш один тиждень бути їм дома? — промовила, жалуючи, із сльозами на очах худощава стара мати. — І не доведесь їм, бідним, погуляти і менї не доведесь надивити ся на них!

— Годї, годї голосити, стара! Не на те козак, щоб володитись з бабами. Ти би сховала обох під спідницю тай сидїла-б на них, як квочка на яйцях. Йди лишень, йди та швидко покладь нам на стіл усього, що там є. Та не треба пампушків, медяників, маківників і прочих пундиків; тягни нам цілого барана, козу давай, меди сороклїтні! Та горівки більш усього, не тої з прибагами, не з родзинками та всякими витребеньками, а чистої, пінявої, щоб грала й клекотіла як скажена!

Бульба повів своїх синів в комнату, звідкіля моторно вибігли дві дївчата-наймички в червоних намистах, що прибирали комнати. Вони, мабуть, налякали ся приїзду паничів, котрі не любили дарувати нікому, або скорше хотїли додержати дї-

вочого звичаю: крикнути і мотнутись прожогом, побачивши мущину, й відтак довго закривати ся рукавом від сорому.

Комната була прибрана по смаку того часу,що живі спомини про нього остали ся тільки в піснях та народніх думах, яких уже не співають на Україні сліпі кобзарі, тихо побренькуючи на бандурі перед гурмою народа, — по смаку того боєвого тяжкого часу, коли на Україні почали розгравати ся герці і битви за унію. Все було чисто вимазано барвистою глиною. На стінах — шаблї, нагайки, сїти на птахів, неводи, і зброя, майстерно вироблений ріг на порох, золота уздечка на коня, і пута з срібними бляхами. Вікна в комнаті були маленькі, з круглими, тьмавими шибами, що подибують ся нинї тільки по старинних церквах; крізь них годї було дивити ся, не піднявши кватирку. Вікна і двері були обведені червоними обводами. На полицях по кутах стояли збанки, бутильки і пляшки з зеленого й синього шкла, всякі срібні кубки, позолочувані чарки ріжної роботи: венециянської, турецької, черкеської, — занесені в комнату Бульби ріжними дорогами через треті й четверті руки, що нерідко лучало ся в ті лицарські часи. Берестові лави довкола цілої комнати; під образами в передному кутї величезний стіл; широка піч із запічками, уступали й виступали, покрита пестрими кахлями, — все те було дуже знакоме нашим двом юнакам, що приходили до дому що року на вакациї, приходили тому, бо в них не було ще своїх коний, і тому, що не було звичаю позваляти школярам їздити верхи. В них були тільки довгі чуби, за котрі мав право посмикати їх кождий козак, що носив уже шаблюку. Аж тепер, коли скінчив академію, післав їм Бульба пару молодих лошаків із свого табуна.

Ради приїзду синів Бульба звелів скликати всїх сотників і всю полкову старшину, хто тільки був поблизу і коли прийшли два з них і осавул Дмитро Товчак, його старий товариш, він представив синів, промовляючи:

— Ось, дивіть ся, які молодцї! Незабаром я їх пішлю на Січ.

Гостї поздоровкали ся з Бульбою і з обома синами і сказали їм, що добре дїло роблять і що немає лїпшої науки для молодого чоловіка, як Запорожська Січ.

— Нумо, пани брати, сідайте кождий, де кому ліпше, за стіл. Ну, синки, поперед усього, випємо горівки! — говорив Бульба. — Боже благослови! Здорові були: і ти, Остапе, і ти, Андрію! Дай Боже, щоб ви на війнї все були відважні, щоб бусурменів били, і Турків били і Татарів били; а як Ляхи зачеплять нашу віру, то й Ляхів щоб били! Ну, наставляй свою чарку; що добра горівка? А як по латинї горівка? Ото, сину, дурні були Латинці; вони й не знали, що є на світї горівка. Як бо того звали, що латинські вірші писав? Я в грамотї не битий, то й не знаю: Горацій, чи як?

»Ач, який батько, — подумав старший син Остап, — усе, старий собака, знає, а ще й прикидаєть ся!

— Менї бачить ся, що архимандрит не давав вам і нюхати горівки, — говорив далї Тарас. — А признайтесь, сини, добре шмагали вас березняком і свіжим вишняком по спинї і по всьому, що лиш є в козака? Чи може -- коли ви стали вже великорозумні, чи може й плетеницями чухрали? А чей не тільки по суботах, а діставалось і по середах і по четвергах?

— Не треба, батьку, згадувати, що було, відповів спокійно Остап: — що було, минуло!

— Най попробує тепер, — сказав Андрій. — Най тепер хто небудь тільки зачепить. От най тепер навернеть ся яка небудь татарва, буде знати, що таке козацька шаблюка!

— Добре, сину! Їй Богу, добре! Та коли на те пішло, то й я з вами поїду! Їй Богу поїду! Якого чорта ждати менї тут? Шоб стати гречкосієм, домоводом, доглядати овець та безрог та бабити ся з жінкою? Та пропади вона: я — козак, не хочу! І що з того, що нема війни? Я й так поїду з вами на Запороже — погуляти. Їй Богу, поїду! — І старий Бульба мало-по-малу горячив ся, врештї зовсім горячив ся, встав із за стола і постатнївши, тупнув ногою. Таки завтра їдемо! Нащо відкладати? Якого біса ми можемо висидїти тут? Нащо ся хата? Нащо нам все те? Нащо ті горшки? — і з тими словами він почав бити і шпурляти горшками і пляшками.

Бідна старуха, що вже привикла до таких учинків свого мужа, з болем дивила ся, сидячи на лаві. Вона не сміла говорити нічого; але почувши таке страшне для неї рішене, вона не

могла спинити сліз; поглянула на своїх дітий, що з ними мала так скоро розлучити ся, — й ніхто-б не в силї описати всю безмовну силу її горя, що здавалось тремтіло в її очах і в заціплених губах.

Бульба був упертий без краю. То була одна з тих натур, які виховувались тільки в XV. віку в пів-кочовому закутку Европи, коли вся південна, первобутня Україна-Русь, покинута своїми князями, лежала спустошена, випалена до пня невпинними набігами монгольських хижаків; коли втративши хату і стріху, ставав тут відважний чоловік; коли поселяв ся на пожарищах, не вважаючи на грізних сусідів і вічну небезпеку і привикав дивитись їм просто в очи, забуваючи навіть, що таке страх; коли боєвим полумям розгорів ся від віку мирний славянський дух, і повстала козаччина — широкий, гулящий розмах української вдачі, — і коли всї поріччя, перевози, луги і байраки засіялись козаками, яким і ліку ніхто не знав, і їхнї сміливі товариші мали право відповісти султанови, що бажав дізнатись, скілько їх: »Хто їх знає! У нас їх розкидано по всьому степу: що байрак, то козак«. То було справдї незвичайне явище української сили: його викресало з народньої груди кресало лихоліття. На місцї колишнїх удїлів, дрібних городів, наповнених псарями і ловчими, замісь дрібних князїв, що ворогували і торгували городами, повстали грізні оселї, куренї й околиці, повязані спільною небезпекою й ненавистю до нехристів-хижаків. Усім відомо з історії, як вони вічною боротьбою і тяжким життєм вратували Европу від невпинних нападів, що грозили їй руїною. Польські королї, що замісь удїльних князїв опинили ся власниками, хоч і далекими й слабими, тих широких земель, зрозуміли вагу козаччини і користь з такого боєвого сторожкого життя. Вони потурали і влещувались їм. Під королївською далекою властю гетьмани, що вибирали ся з посеред самих таки козаків, перетворили околиці й куренї в полки і правильні округи. То не було рядове зібране військо; його не бачив ніхто; але на випадок війни і загального руху до восьми днів, не далї, кождий являв ся на конї, в повній зброї, маючи від короля тільки один червінець плати, і до двох недїль ставало таке військо, якого не сила зібрати ніякій рекрутчині.

А скінчив ся похід — вояк ішов на луги і ниви, на дніпрові перевози, ловив рибу, торгував, варив пиво і був вольний козак. Не диво, що тогочасні чужоземці дивувались його незвичайним здібностям. Не було ремесла, якого-б не знав козак: накурити вина, зробити віз, намолоти пороху, впорати ся з ковальською, слюсарською роботою і в додаток загуляти до пропалого, пити-байдувати, як міг тільки один козак — все те було йому по душі. Крім лейстрових козаків, що мали обовязок являти ся на випадок війни, можна було кождого часу в більшій потребі набрати цілі товпи добровольців: досить тільки було, щоб осаули перейшли по ринках і майданах усіх сіл і місточок і гукнули на весь голос, стоячи на возі: »Гей, ви пивоварники, броварники! Годі вам пиво варити та валяти ся по запічках та годувати своїм товстим тілом мух! Виходьте, слави лицарської і чести добувати! Ви плугатарі, гречкосії, вівчарики, баболюби! Годі вам за плугом ходити та валяти в землї свої жовті чоботи, та воловодитись з жінками, і губити свою силу лицарську! Пора добути козацької слави!« І ті слова були як іскри, що падали на сухе дерево. Плугатар ломив свій плуг, броварники й пивоварники кидали свої кади і розбивали бочки, ремісник і крамар слав до чорта і ремесло і крамницю, бив дома горшки, миски, — і все ,що жило, сїдало на коний. Одним словом, тут українська вдача розвернулась, розмахнулась могутно і широко.

Тарас був одним з комірних, старих полковників: він весь був так і сотворений для боєвої тревоги й визначав ся твердою і прямою вдачею. Тогді між укр ькою старшиною почав уже проявляти ся вплив Польщі. , ато було таких, що переймали польські звичаї, заводили в себе роскоші, величаву послугу, соколів, ловчих, обіди, двори. Тарасови було те не влад. Він любив просте козацьке життє і посварив ся з тими своїми товаришами, що нахилялись на польський лад, називаючи їх холопами польських панів. Вічно невгамовний, він уважав себе правовим заступником православної віри. Самоправно входив у села, де тільки жалувались на утиски арендарів і на придачу нового димного. Сам із своїми козаками творив над ними суд і поклав собі за закон, що в трьох випадках треба все бра-

ти ся за шаблю: Коли комісарі не повважали в чімнебудь старшин і стояли перед ними в шапках; коли насміхались над православною вірою і не пошанували предківських звичаїв; і врешті коли ворогами були бусурмени і Турки, проти яких він уважав в кождім випадку за річ дозволену підняти оруже на славу християнства.

Тепер він тішив ся загодї думкою, як то він появить ся з двома синами на Січі і скаже: »Ось дивіть ся, яких козаків я вам привіз!« як представить їх усїм старим, загартованим в боях товаришам; як буде дивитись на їхнї перші подвиги в бою і гулятиці, яку теж мав за головну прекмету лицаря. Зразу хотів післати синів самих, але на вид їхньої свіжости, росту, могутньої фізичної сили спалахнула його лицарська душа, і він рішив на другий таки день їхати й собі з ними, хоч сього було треба тільки його впертій волї. І вже він побивав ся, давав накази, вибирав конї і зброю для молодих синів, заглядав і в стайню і в комору, назначив наймитів, що мали завтра їхати з ними. Осаулї Товкачеви передав свою власть і твердий приказ, негаючись явити ся з цїлим полком, як тільки він подасть вістку із Січі. Хоч він був і під чаркою, і в його голові крутило ся від хмелю, а проте не забув нїчого; навіть звелїв напоїти коний і дати їм в ясла що найлїпшої пшеницї, й вернув ся втомлений від тих турбот.

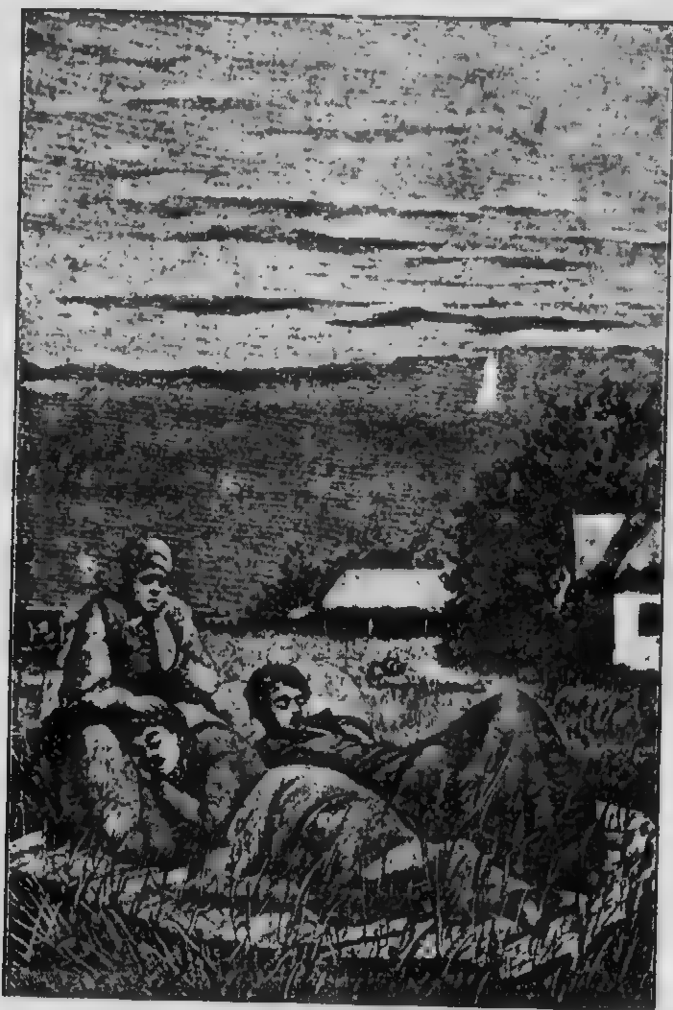
— Ну, дїти, тепер пора спати, а завтра, що Бог дасть. Та не стели нам постелї! Нам не треба постелї: ми будемо спати на дворі.

Ніч тільки що накрила небо; але Бульба усе лягав спати рано. Він розкинув ся на килимі, накрив ся баранячим кожухом, бо нічне повітре було досить холодне, та Бульба таки любив накрити ся теплїйше, коли був дома. Незабаром він захропів, а за ним увесь двір; все, що лежало по ріжних кутах, захропіло і засвистало. Найперше заснув сторож, бо він за всїх напив ся ради приїзду паничів.

Тільки нещасна мати не спала. Вона припала в головах дорогих синів, що лежали рядом, вона розчісувала гребенем їхнї молоді, недбало скудовчені кучері і зрошула їх слїзми.. Вона дивилась на них уся, дивилась усїми чуттями, немов обернула

ся в один погляд, і не могла надивити ся. Вона виплекала їх власною грудю, вона зростила, злеліяла їх — і тільки на одну мкть бачить їх перед собою. »Сини мої, сини мої милі! Що буде з вами? Що жде вас?« промовляла вона, і сльози потекли по морщинах, що відмінили її колись чарівне обличе. Справді, вона була нещасна, як кожда жінка того удалого віку. Вона тільки хвилину жила любовю, тільки в першім захваті молодости, а там суворий зводитель її серця кидав її для шаблї, для товаришів, для гулятики. Вона бачила мужа два-три дні на рік, а відтак кілька літ не було про нього і слиху. Та й коли вона бачила ся з ним, коли вони жили в купі, яке було її житє? Вона терпіла зневаги, а то й побої; вона зазнала милування тільки з ласки; вона була якоюсь дивною істотою в тім зборі нежонатих лицарів, що на них гуляще Запороже кинуло свій суворий характер. Молодість безрадосна майнула перед нею, і її вродливе обличчє і груди відцвили без поцілуїв і перед часом покрили ся морщинами. Вся любов, всї почуття, все, що ніжного і палкого у жінки, — все перемінило ся у неї в материну любов. Вона, як степова чайка, вила ся над своїми дітьми з жаром, з палкою любою, з сльозами. Її синів, її милих соколів забирають від неї, — забирають на те, щоб не побачила їх ніколи! Хто знає, може у першій битві Татарин зрубає їм голови, й вона не знати-ме, де лежать їхні покинуті тїла, котрі розклюють хижі птахи; а за кожду краплю їхньої крови віддала-б вона всю свою. Плачучи, дивилась вона їм в очи, коли всемогучий сон вже почав їх стуляти, і думала: »Може таки Бульба, проспавшись, відложить від'їзд на днів зо два; може він тому тільки рішив ся так скоро їхати, що випив за богато«.

Місяць з високого неба давно вже освітив двір наповнений спячими людьми, густу купу верб і високий бурян, що в ньому тонув паркан який обгороджував двір. Вона все сиділа в головах у своїх милих синів, ні на хвилю не зводила з них очий і не думала про сон. Вже конї, чуючи досвідок, полягали на траву й перестали їсти; листє на вершках верб почало шелестїти, і звільна шелестяча хвиля спустила ся ними до самого долу. Вона просиділа до самого світу, ні трохи не втомившись, і бажала в души, щоб ніч протягнула ся як мога довше. В степу роз-

Вона все сиділа в головах у своїх милих синів, ні на хвилю не зводила з них очий і не думала про сон. (Ст. 11).

дало ся дзвінке іржане лошати; червоні пасмуги заясніли на небі.

Раптом Бульба пробудив ся й підняв ся. Він дуже добре память ав усе, що звелів учера.

— Ну, хлопці, годі спати! Пора, пора! Напійте коний! А де стара? (так він звичайно називав свою жінку). Швидче, стара, готуй нам їсти: дорога перед нами далека!

Бідна старуха втративши остатню надію, сумно поплелв ся до хати. І між тим, як вона, плачучи, варила снідшок, Бульба роздавав накази, метушив ся в стайні і сам вибирав для своїх синів найкрасше убране.

Бурсаки наче переродились: замість брудних чобіт явили ся на них сафянові, червоні, з срібними підковами; шаравари, завширшки в чорне море, з безлічю складів, зборок, були перевязані золотим очкуром; до очкура були пречеплені довгі ремінці з китицями і бляшкою задля люльки. Кармазинові жупани з яркого як вогонь сукна, були підперезані квітчастим поясом; биті турецькі пистолї засунені за пояс; шаблї брязкали при боці.

Їхні обличчя, ще не дуже опалені сонцем, наче погарніли, побілїйшали; молоді чорні вуси тепер немов дужче відбивали їхню білість і здорову, могутню краску молодости; і такі гарні були вони під чорними баранячими шапками з золотим верхом! Нещасна мати! Побачивши їх, вона й слова не могла промовити, і сльози зупинились в її очах.

— Ну, сини, все готово! Нічого гаятись — промовив нарешті Бульба. — Тепер по християнському звичаю присядьмо всї перед дорогою.

Всї сіли, навіть хлопці, що з пошаною стояли коло дверий.

— Тепер благослови, мати, своїх дітий! — сказав Бульба. — Проси Бога, щоб воювали хоробро, щоб боронили всегда лицарської чести, щоб стояли за віру Христову, а коли нї — нехай красше пропадуть, щоб і слїду не стало по них на світї! Підийдіть, діти, до матері: материна молитва зо дна моря вертає і на землї ратує.

Мати, ледви стояла на ногах, обняла їх, вийняла дві невеликі иконки, й плачучи, надїла їм на шию.

— Нехай береже вас ... Божа Мати ... Не забувайте, сини, матїр вашу ... Пришлїть хоч вісточку про себе ...

Далї вона не змогла говорити.

— Ну, ходімо, діти! — сказав Бульба.

Біля ґанку стояли осідлані конї. Бульба скочив на свого чорта, який мов скажений кинув ся в бік, почувши на собі двайцятьпудовий тягар, бо Бульба був незвичайно важкий і грубий.

Коли мати побачила, що вже й сини її сіли на коний, вона кинулась до молодшого, у якого в чертах лиця було більше ніжности; вона вчепилась його за стремена, вона припала до його сідла і з розпукою у всіх чертах не випускала його з рук. Двох чужих козаків взяли її обережно й понесли до хати. Але коли вони виїхали за ворота, вона мов легконога дика коза, не вважаючи на свої старі літа, вибігла за ворота, з неймовірною силою зупинила коня й обняла одного із синів з якоюсь божевільною, безчуттєвою палкостю. Її відвели знову.

Молоді козаки їхали сумні і здержували сльози, боячись батька, який теж був трохи збентежений, але силкував ся не показати того. День був сірий; зелень полискувала яскраво; птахи щебетали якось не влад. Проїхавши трохи, вони оглянулись назад; їхній хутір наче в землю провалив ся; тілько й видно було над землею два димарі їхньої батьківської хати та верхи дерев, по сучках яких вони лазили колись як вивірки, ще перед ними розстилав ся той луг, що нагадував їм всю історию їхнього життя, від тих років, коли вони качались по його зарошеній траві, до років, коли вони вижидали в нім чорнобривої козачки, яка боязливо перебігала його на свіжих, бистрих ногах. Ось уже тільки журавель над криницею з привязаним колесом самотою сторчить в небі; вже долина, яку переїхали, здаєть ся з далека горою, і все собою закрила.

Прощайте, дитячі літа, і забави, і все, і все!

II.

Всі три їздці їхали мовчки. Тарас думав про давне: перед ним проходила його молодість, його літа, — минулі літа, за котрими все плаче козак, бажаючи, щоб його ціле життє була одна молодість. Він думав про те, кого з давних товаришів застане на Січі. Він лїчив, котрі вже повмирали, котрі живуть ще. Сльоза тихо світила ся на його повіках, і посивіла голова журливо понурилась.

Його сини були захоплені иншими думками. Але треба розказати дещо про його синів. На дванайцятім році життя їх віддали в київську академію, бо все тогдїшне значне козацтво уважало конечною річю дати своїх синів у науку, хоч се

робило ся задля того, щоб опісля забути її зовсім. Хлопці були тогді, як усі, що входили до бурси, дикі, виховані на волї, і т[illegible] їх звичайно трохи вигладжували й випускали щось загально подібне одно на друге. Старший Остап, почав свою науку з того, що зараз таки першого року утїк. Його завернули, висікли страшно й посадили за книжку. Чотири рази він закопував свій буквар в землю, і чотири рази, прочухравши його немилосерно, купували йому новий. Але певно він зробив би те саме і в пяте, якби не те, що батько пообіцяв йому привселюдно, що подержить його цїлих двайцять літ монастирським послушником, і покляв ся свято, що він не побачить Запорожя до віку, коли не вивчить ся в академії всїх наук. Цікаво, що се говорив той самий Тарас Бульба, який лаяв усю науку й радив як ми бачили дїтям, зовсїм про неї не дбати. З того часу почав Остап з незвичайною пильностю висижувати за книжкою і незабаром дігнав найліпших. Тогочасна наука страшно розминала ся з життєм: ті схолястичні, граматичні, риторичні й льоґічні тонкости рішучо не доторкали ся часу і ніколи не повторяли ся в життю. Всї, хто вчив ся їх, не міг до нічого пришепити своє знаннє, хочби й не таке схолястичне. Самі тогочасні вчені були невіжі більш за других, бо немали ніякого досвіду. Крім того републиканський устрій бурси, страшенна сила молодих, дужих, здорових людий, — все те мусїло наводити їх до діяльности, що не мала нічо спільного з наукою. Иногдї лихе удержаннє, иногдї часті кари голодом, иногдї инші потреби, що будили ся в свіжім, здоровім, молодечім тїлї, — все те разом виростало в них ту сміливість, яка відтак розвивала ся на Запорожі. Голодна бурса ганялась по вулицях Київа й заставляла всїх мешканців берегти ся. Сидухи на базарі закривали руками свої пироги, бублики, гарбузяники, наче орлиці своїх дїтий, скоро тільки побачили проходячого бурсака. Конзуль, якого обовязок був наглядати за підвласними собі товаришами, сам мав такі величезні кишенї в штанах, що міг вмістити туди весь крам зад[illegible]ї сидухи. Ті бурсаки становили зовсїм окремий світ: у в[illegible]уги, що складали ся з польських і українських дворян, їх не пускали. Навіть воєвода Адам Кисіль, дарма, що був покровителем академії, не вводив їх в суспільство і велїв

держати як мога суворо. Правду кажучи, сього й не треба було, бо ректор і професори-черці не жалували лозини, і нераз на їх приказ лектори так жостоко чухрали своїх конзулів, що сі по кілька неділь чухали свої шаровари. Богатьом з них все те не значило нічого і здавалось не багато чим міцнійше як добра горівка з перцем: але иншим обридали врешті сі безупинні прочухани, й вони тікали на Запороже, коли вміли найти дорогу і коли їх не переймали по дорозї. Не дивлячись на те, що Остап Бульба почав старанно вчити льоґіку й навіть богослове, він ніяк не міг захистити себе від лоз. Природно, що те все мусїло запекти й засталити вдачу, якою визначали ся козаки. Остап уважав ся одним з найлїпших товаришів. Він рідко коли проводив бурсацькою ватагою в походах на чужий сад або город, але за те він перший ставав під стяг [illegible]важного бурсака, нїколи, в жаднім випадку, не зрадив своїх товаришів; ніякими побоями не можна було привести його до зради. Він давив у собі суворо инші почуття, крім [illegible] й гуляння: бодай, про нїщо инше й не думав. Він був щир[illegible] з рівними. Він був добрий у такій мірі, в якій можна було б[illegible]ти при його вдачі і в тодїшний вік. Його зворушили дуже сльози нещасливої матері, й тільки се одно почутте бентежило його і в задумі хилило його голову.

Його молодший брат, Андрій, мав чутя живійші, наче більше розвинені. Він учивсь охотнійше і без тої натуги, з якою звичайно береть ся тяжка і дужа вдача. Він був більш вигадливий за свого брата, частійше проводив у досить небезпечних походах, і деколи, дякуючи хитрим видумкам, викручував ся від кари, тогдї як його брат Остап, відложивши, як кажуть, попеченіє, скидав з себе свиту й лягав на долівку, : не думаючи просити ласки. Він теж горів жадобою лицарських подвигів, але в його души будили ся инші почуття. Потреба любови спалахнула в ньому живо, коли йому минуло вісїмнайцять лїт, і все частійше почала жіноча постать з'являтись в його палких мріях; слухаючи фільозофічних диспут, він бачив її що-хвилини: свіжу, чорнооку, ніжну. Перед ним без упину вирinала її ясна, туга грудь, ніжна, прегарна, гола рука; навіть її одежа, що обліплювала її дївочі але дужі члени, дихала в його мріях якоюсь

невимовною роскішю. Він пильно ховав перед товаришами ті зворушеня палкої, молодечої душі, бо в той вік уважало ся соромом і нечестю для козака думати про жінку і любов, не бувши в битві. Загалом останніми роками він рідше виступав провідником ватаг, за те частійше бродив денебудь в самотнім закутку Київа, що тонув у вишневих садах, з яких визирали низенькі хати на вулицю. Иногдї він заходив і на вулицю аристократів, в нинішнім старім Київі, де жили українські й польські пани і де доми були побудовані з деякою вибагливостю. Раз якось, коли він заґавив ся, на нього трохи не наїхала коляска якогось польського пана, і візник із страшенними вусами, що сидів на козлах, швигонув його таки добре батогом. Молодий бурсак закипів: з безумною сміливостю ухопив він своєю дужою рукою за заднє колесо і задержав колясу. Але візник, боячись заплати, нагнав конї; вони сіпнули, — й Андрій, що встиг, на щастє, вхопити руку, заорав носом прямо в багнюку. Незвичайно дзвінкий і гармонїйний сміх розляг ся над ним. Він підвів очі і побачив у вікнї красуню, якої ще з роду не бачив: чорнооку й білу як сніг, осяяний раннїм румянцем сонця. Вона сміялась від усеї душі, і той сміх надавав яскраво-сліпучу силу її чарівній красї Він остовпів. Він дивив ся на неї, зовсїм забувшись, і несамохіть згортав з обличя болото, яке ще гірше його замазувало. Хто була ся краля? Він хотів дізнати ся у двірнї, що купою у богатих убраннях стояла за ворітьми, обступивши молодого кобзаря. Але двірня, побачивши його замазану пику, підняла його на сміх і не дала нїякої відповіди. Врештї він таки дізнав ся, що то була дочка ковенського воєводи, що приїхав не на довгий час до Київа. Таки другої ночі він з питомою бурсацькою сміливостю перелїз паркан до саду, вилїз на дерево, що розложило віти аж на дах дому; з дерева перелїз на дах і димарем пропхав ся просто в опочивальню до красунї, яка в той час сиділа перед свічкою і виймала з вух свої дорогі сережки. Вродлива Ляшка так злякалась, побачивши нечайно перед собою незнакомого чоловіка, що не могла вимовити слова; але помітивши, що бурсак стоїть з потупленими очима й не сміє рукою ворохнути, пізнавши, що се той самий, що гепнув ся на її очах на вулицї, вона знову зайшла ся сміхом. До того в чер-

тах Андрія не було нічого страшного, навпаки: він був дуже гарний собою. Вона сміяла ся від душі, довго забавляючись ним. Красуня була доволї вітрогонна, як Ляшка; але очі її, очі чудові, пронизливо яснї, кидали погляд довгий, як вічність. Бурсак не міг ворохнути рукою, немов звязаний в мішку, коли дочка воєводи підійшла до нього, поклала йому на голову свою блискучу диядему, повісила на губи його сережки й наділа на нього серпанкову, прозору шемизетку з фестонами, шитими золотом. Вона убирала його й робила з ним безліч дурощів з свободою дитини, якою визначають ся вітрогонні Ляшки й яка ще дужче бентежила бідного бурсака. Він був смішний з розкритим ротом і нерухомо вдивлений в її сліпучі очі. Стук, що почув ся в ту хвилю коло дверий, злякав її. Вона звелїла йому сховати ся під постіль, і скоро тільки несупокій минув ся, покликала свою горничну, полонену Татарку, й приказала їй вивести його обережно в сад і звідтіля виправити через паркан. Але на сей раз нашому бурсакови не пощастило ся: сторож пробудив ся і порядно засягнув його по ногах, а двірня, що збігла ся, довго товкла його вже на вулиці, поки не понесли його швидкі ноги. Після сього було дуже небезпечно проходити біля дому, бо двірнї у воєводи було чимало. Він зустрів її ще раз в костелї: вона запримітила його й дуже мило усміхнула ся як до давнього знакомого. Він бачив її на швидку ще один раз, відтак ковенський воєвода виїхав, і замість гарної чорноокої Ляшки виглядала з вікон якась груба морда. От про що думав Андрій, звісивши голову й потупивши очі в гриву свого коня.

А тимчасом степ уже давно приняв їх у свої зелені обійми, й висока трава, обступивши, закрила їх, тільки чорні козацькі шапки мигали між її колосям.

— Е, е! Що се ви, хлопці, так притихли? — промовив нарештї Бульба, прокинувшись від своєї задуми, — неначе черції які! Нуте враз всї думки до чорта! Беріть лишень в зуби люльки, та закуримо та потиснемо коний та полетимо, щоб і птиця нас не догнала!

І козаки нагнулись до коний і пропали в травї. Вже й чор-

— Е, е! Що се, ви хлопці, так притихли? — промовив нарешті Бульба. (Ст. 18).

вих шапок не стало видко, тільки струя розщепленої трави показувала слід бистрої їзди.

Сонце давно виглянуло на чистім небі й живущим, теплотворним світлом залило цілий степ. Все, що сумного й сонного було в козаків на душі, вмить пропало; їхні серця стрепенулись, як птахи.

Чим далї, степ усе красшав. Тогдї весь південь, вся та просторонь, що становить нинїшню Новороссію, до самого Чор-

ного моря, була зеленою пустинею. Ніколи плуг не проходив по безмірних хвилях диких ростин; тільки коні, ховаючись у них, мов у лісі, топтали їх. Нічого в світі не було й не буде красшого; вся поверхня землі виглядала як зелено-злотий океан, по якім бризнули міліони ріжних квітів. Крізь тонкі, високі стебла трави проглядали блакитні, сині й лілейні волошки, жовта зіновать проскакувала в гору своїм мірамідальним верщком; біла кашка пестріла парасольковатими шапочками на поверхні; Бог знає звідкіля занесений колос пшениці п ливав ся в гущині. Під їхніми тонкими корінцями шмигляли куропатви, витягнувши тонкі шиї. Повітрє було переповнене тисячю ріжних пташиних свистів. В небі стояли нерухомо шулїки, розложивши крила й нерухомо вперши очи в траву Крик диких гусий, що осторонь летіли хмарою, відкликав ся Бог знає в якім далекім озері. З трави піднимали ся рівними махами чайки і з любостю купались у синїх хвилях повітря. Ось вона пропала в високости й мигтить тільки мов чорна точка; ось вона перевернулась крильми, блиснувши до сонця... Ех, чорт вас побери, степи, які чарівні ви...

Наші подорожні зупинились усего на кілька хвилин, щоб пообідати, й тогдї ватага козаків, що їхала з ними, злазила з коний, відвязувала деревяні боклажки з горівкою й тикви, що заступали посуду. Їли тільки хліб з салом та коржі, пили тільки по одній чарці, бо Бульба недозволяв ніколи напивати ся в дорозї, і знову їхали до вечера. У вечері степ зовсїм відміняв ся: вся ріжнобарвна просторонь його займала ся останнїм ясним відблиском сонця й поволи темніла, так що було видко, як тїнь біжить по нїй, і вона стає темно-зелена; пара вставала густїйше; кождий цвіт, травка дихала амброю, і весь степ курив ся пахощами. По блакитно-темнім небі немов велитенською рукою були наляпані широкі смуги рожевого золота; тут то там біліли ся клаптї легких і прозорих облаків, і свіжий, як морські хвилї звабливий вітерець ледви гойдав ся на верщках трави й ледви доторкав ся лиця. Вся музика, що дзвенїла за дня, втихала, зміняла ся другою. Рябенькі суслики вилазили з нор, ставали на задні лапки й наповняли степ свистом. Сюркіт травяних коників ставав чутнїйший. Деколи з якого самот-

ного озера вилітав крик лебедя і срібною хвилею котив ся в повітрі. Подорожні, зупинившись серед степів, вибирали нічліг, розкладали вогонь, ставили казани й варили собі куліш; пара підіймалась і крутила ся в повітрі. Повечерявши, козаки лягали спати, а коний, спутаних, пускали в траву. Вони розвертали ся на жупанах. На них просто дивили ся нічні звізди. Вони чули ухом весь безчисленний світ комашні, що наповняє траву: весь її тріск, свист, сюрчанє, все те голосно розлягало ся серед ночі, чистило ся в свіжім повітрі й заколихувало дрімучий слух. Коли-ж хтонебудь з них підіймав ся і вставав на хвилину, то степ здавав ся йому наче засіяний блискучими іскрами світляків. Иногді нічне небо було в ріжних місцях освітлене далекою загравою від випалюваня сухого очерету по ріках і лугах, і темний ключ лебедів, що літали на північ, освічував ся нечайно срібно-рожевим світлом, і тогді здавало ся, наче червоні хустки летять по темнім небі.

Подорожні їхали без ніякої пригоди. Нігде не попадались їм дерева: все той самий безконечний, вольний, прегарний степ. Тільки часом з'являлись на боці сині верхи далекого ліса, шо тягнув ся берегами Дніпра. Лиш один раз показав Бульба синам маленьку точку, що чорніла далеко в траві і промовив:

— Дивіть ся, діти, он скаче Татарин!

Маленька головка вліпила здалека прямо на них свої вузкі очі, понюхала повітрє, як гонча собака, і, мов серна, щезла, побачивши, що козаків було трийцять люда.

— А нуте, діти, спробуйте догнати Татарина! . . . І не пробуйте — по вік не здогоните: у нього кінь бистрійший від мого Чорта.

Одначе Бульба перестеріг ся, боячись денебудь схованої татарської засідки. Вони прибігли до невеликої річки, що звала ся Татаркою й допливала до Дніпра, кинулись у воду з кіньми і довго пливали, щоб затратити свої сліди, й тоді вже, вийшовши на беріг, їхали далї.

Через три дні після сього вони були вже недалеко від місця, що було метою їх подорожі. В повітрі похолодніло: вони почули, що Дніпро близько. Ось він блищить у долині й темною смугою вирізав ся на краєвиді. Він дихав холодними хви-

лями і розливав ся близше, близше, й нарешті обхопив половину всеї поверхні землї. Се було те місце, де він, досі завалений порогами, врешті перемагав і шумів як море, розлившись по волї; де кинені серед нього острови розпирали його ще ширше з берегів, і його хвилї котили ся широко по землї, не стрічаючи ніяких перепон. Козаки позлазили з коний, сїли на пором і за три години причалили до берегів Хортицї, де тогдї була Сїч, яка часто міняла своє житло.

Юрба народу лаялась на березї з перевізниками. Козаки підпопружили коний. Тарас постатнїв, ст..нув на собі дужче пояс і гордо розправив рукою вуса. Молоді сини теж оглянули себе від ніг до голови з якимсь острахом і неясною втїхою, і всї разом в'їхали в присїч, що була з на пів верстви від Сїчі. При в'їздї заглушило їх півсотнї ковальських молотів, що гремїли в двайцять пяти кузнях, викопаних в землї і покритих дерниною. Дужі кожумяки сидїли під острішками, що виходили на вулицю і мяли своїми твердими руками волові шкіри; крамарі під ятками сидїли з купою кременїв, огнивами й порохом; Вірменин розложив дорогі плахти; Татарин смажив на рожнах баранину; Жид, витягнувши шию, цїдив горівку з бочки. Але перший, хто попав ся на зустріч, був Запорожець, що спав на серед дороги, роскинувши руки й ноги. Бульба не зміг, щоб не зупинитись і не полюбуватись ним.

— Ех, як важно розвернув ся! Цур тобі, яка пишна фіґура! — промовив він, зупиняючи коня.

Справдї, то був досить цікавий образ: Запорожець як лев розвернув ся на дорозї; гордо закинутий чуб займив на пів аршина землї; шаровари з червоного дорогого сукна були замазані дегтем, щоб показати повну зневагу до них. Полюбувавшись, Бульба протискав ся далї по тїсній вулицї, що була вся завалена майстрами, які тут же справляли своє ремесло і людьми всякої віри, що наповняли присїч, яка подобала на ярмарок й яка одягала і живила Сїч, що знала тільки гуляти та гремїти з мушкетів.

Нарештї вони минули присїч і побачили кілька куренїв, покритих дерниною, або, по татарськи, повстю. Деякі були виряжені гарматами. Нїгде не було видно нї частоколу нї тих ни-

зеньких хаток з піддашями на низеньких деревляних стовпках, що були на присїчі. Невеликий вал і засіка без ніякої оборони показували страшну безпечність. Кілька дужих Запорожців, що лежали з люльками в зубах на самій дорозї, подивили ся на них байдуже і навіть не ворохнулись. Тарас, обережно проїхав поміж ними, промовивши:

— Здорові були, панове!

— Доброго здоровля й вам, — відповіли Запорожці.

Всюди, по всїм полю, були роскидані купи народа. По опалених лицях було пізнати, що вони всї були загартовані в битвах, засмакували всяких невзгодин. Так отсе вона, Січ! Отсе те гнїздо, звідкіля вилїтають ті горді і дужі, як льви! От звідкіля розливаєть ся козацька воля на всю Україну!

Подорожні виїхали на широкий майдан, де звичайно збирала ся рада. На великій перевернутій бочцї сидїв Запорожець без сорочки; він держав її в руках і повагом латав на ній діри. Їм знову заступила дорогу ціла юрба музикантів, серед яких вибивав гопака молодий Запорожець; заложивши на бакир шапку й розкладаючи руками, він тільки вигукував:

— Швидче грайте, музики! Не жалуй Хомо, горівки православним християнам.

І Хома з підбитим оком наливав усякому, хто хотів, по здоровеннім кухлї. Довкола молодого Запорожця чотири старих вибивали досить дрібно ногами, кидались як вітер у бік, трохи не на голову музикам і потім били своїми срібними підковами втоптану землю. Земля глухо гуділа на весь округ, і в повітрі лунали далеко гопаки та дзвеніли підкови чобіт. Але один жвавійше за всїх вигукував і летів за другими в танець. Чуприна розвівала ся на вітрі, могуча грудь була зовсїм гола; на нїм був теплий, зимовий кожух надїтий в рукави й піт градом лив ся з нього, як з відра.

— Та скинь бодай кожух! — гукнув Тарас: — не бачиш як пражить!

— Не можна! — гукнув Запорожець.

— Чому?

— Не можна; в мене такий звичай: що скину, пропю.

А шапки вже давно не було на ньому, нї пояса на жупанї, нї шитої хустки: все пішло, куди слїд. Юрба більшала; до танцюристів приставали другі, і не можна було дивити ся без зворушеня, як всї витинали танець, найбільш вольний, найбільш скажений, який колинебудь бачив світ і який від тих, що його видумали, прозвано козаком.

— Ех, як би не кінь, — гукнув Тарас, — пішов би й я, їй Богу, пішов би в танець!

А тимчасом у юрбі стали зустрічати ся й поважні, заслугами знатні, сиві чуби, що бували нераз старшинами. Тарас швидко зустрів багато знакомих козаків. Остап і Андрій чули тільки здоровкання: »А се ти, Печериця!« — »Здоров був Козолуп!« — »Звідкіля Бог несе тебе, Тарасе?« — »Ти як сюди забрів, Долото?« — »Здоров, Кирдяга!« — »Здоров, Густий!« — »Чи надіявсь я побачити тебе, Ремінь?« І витязї, що зійшли ся з усього гулящого світа східної України, цілювали ся одні з другим, і тут же пішли розпитуваня: »А що Касиян? Що Бородавка? Що Колопер? Що Підсишок?« І чув у відповідь Тарас Бульба, що Бородавку повісили в Талопанї, що з Колопера здерли шкіру під Кизикирменом, що Підсишкову голову посолили в бочцї й вислали до самого Царгорода. Похилив голову старий Тарас і сумно промовив: »Добрі козаки були!«

III.

Вже з тиждень Тарас Бульба жив з синами на Січі. Остап і Андрій не дуже то інтересували ся військовою наукою. Січ не любила морочити себе військовими вправами і тратити час; молодь виховувалась тільки на ділї, в бою на війнї, яка через те вела ся майже без упину. Козаки уважали за річ нудну учити ся якій небудь дисциплїнї; хиба тільки стріляти до мети та деколи гарцювати на конях, ганяючись за звірем в степах на лугах. Остатнїй прочий час проводили на бенкетах, що так припали до широкої козацької душі. Вся Січ була якимсь надзвичайним явищем: то було якесь невпинне бенкетуванне, що почало ся гучно й загубило свій конець. Дехто реміснbackup, дехто держав крамницї і торгував; але більша частина гуляла від

ранку до вечера, поки в кишені дзвеніло й поки здобуте добро не помандрувало в руки торговцям і шинкарям Се загальне бенкетуване мало в собі щось чаруючого. То не був збрід пянюг, що заливали ся з горя, але весела й бучна гулятика. Кождий, хто проходив сюди, забував і кидав усе, чим досі жив. Він як то кажуть, чхав на свою минувшину і без журби віддавав ся товариству таких, як він, гуляк, що не мали ні роду ні кутка, хиба вільне небо над собою та невпинне бенкетоване. Се й породило ту божевільну веселість, що не могла-б зародитись де инде. Оповіданя і теревені серед юрби козаків, що ліниво спочивали на землї, бували иноді такі смішні й дихали такою силою житя, що треба було мати натуру Запорожця, щоб, слухаючи все те, навіть вусом не моргнути, — різка черта, якою й досі виріжняеть ся Українець від других Славян. Веселість була пяна, бучна, але то не був чорний шинок, де понуробійчою веселостю забуваеть ся чоловік: то був наче тїсний круг шкільних товаришів. Ріжниця була тільки у тім, що замість сидїти з указкою та слухати нудких толків учителя, вони робили похід на пяти тисячах коний; замість лугу, де грають ся в мяча, в них був невартований безкраїй степ, на який часто Татарин витикав свою метку голову, й нерухомо, суворо дивив ся Турок в своїй зеленій чалмі. Ріжниця була в тім, що замість силуваного єднаня в школї, вони самі покинули батьків і материй і втекли з батьківських домів; що тут мали притулок і ті, яким уже лоскотав шию мотуз й вони, замість блїдої смерти, побачили житє і волю; що тут жили й ті, в яких по благородним звичаю не держалась в кишені копійка; що були й ті, що колись червінець уважали за богацтво, і в яких, з ласки жидів-орендарів, кишенї можна було вивертати, не боячись, щоб звідтіля випало щонебудь. Тут були всї бурсаки, що не змогли терпіти академічних лоз і не винесли із школи ні титли; але разом з ними були й такі, що знали, що таке Гораций, Цицерон і римська република. Тут було богато тої значної старшини, що мали повагу і в королївськім війську; тут було богато вчених досьвідних вояків, які мали переконане, що все одно, де воювати, аби тільки воювати, бо не гоже благородній людині жити не воюючи. Богато було й таких, що приходили тільки для то-

го на Січ, щоб відтак сказати, що ось то й вони були на Січі і через те гартовані лицарі. Та кого тут не було? Ся дивна република була потрібна в той вік. Охочі до военного житя, золотих кубків, богатих парч, дукатів і реалів могли кождого часу найти тут роботу. Тільки одні баболюби не мали чого шукати тут, бо навіть на присічі не сміла з'являти ся ніяка жінка.

Остапови й Андрієви здавалось надзвичайно чудним, що вже при них приходило на Січ сила народу, і хоча-б хто спитав, звідкіля ті люди, хто вони і як називають ся. Вони приходили сюди, неначе до свого дому, звідкіля тільки годину тому вийшли. Приходень ішов тільки до кошового, який звичайно казав:

— Здоров був! У Христа віруєш?

— Вірую! — відповів приходень.

— І в Тройцю святу віруєш?

— Вірую!

— І до церкви ходиш?

— Ходжу!

— А ну, перехрестись!

Приходень хрестив ся.

— Ну, добре, — казав кошовий, — іди-ж, у який сам хочеш курінь.

На тім кінчила ся вся церемонія. І ціла Січ молилась в одній церкві й готова була боронити її до остатньої каплі крови, хоч про якісь пости і слухати ніхто не хотів. Тільки Жиди, Вірмени й Татари, жадні до наживи, мали відвагу жити й торгувати на присічі, бо Запорожці ніколи не торгували ся, а скільки гроший вийняла рука з кишені стільки й платили. Зрештою, доля тих грошелюбних крамарів була дуже бідолашна: вони були подібні до тих, що поселяли ся у підніжя Везува, бо, скоро тільки в Запорожців не ставало гроший, вони гульвіси розбивали їхні крамниці і брали все даром. Січ складала ся з більше як шістьдесять куренів, які дуже були подібні на окремі, незалежні републики, а ще більше на школу і бурсу дітий, що живуть з усього готового. Ніхто про нічо не дбав і нічого не держав у себе; все було у руках у курінного отамана, який за

те звав ся батьком. У його в руках були гроші, одіня, весь харч, саламаха, каша й навіть топливо; йому віддавали й гроші на сховок. Иногдї лучала ся між куренями сварка; тогдї вмить доходило до бійки. Куренї висипали на майдан і кулаками оббивали один-одному боки, поки одні не перемогли і тогдї все кінчилось бенкетом. Така то була та Січ, що так надила тогочасну молодь.

Остап і Андрій кинулись з усею палкостю молодої душі у те бурливе море і в мить забули і батьківський дім і бурсу і все, що хвилювало вперед їхні душі, й потонули в новім житю. Все манило їх: гулящі звичаї Січі, нескладна оруда і закони, що здавались їм инколи навіть надто суворими в такій самовольній републицї. Коли козак прокрав ся, вкрав якунебудь дурницю, так се уважалось зневагою усего козацтва: його, як безчесника, привязували до стовпа на майданї і клали біля нього киї, якими кождий прохожий повинен був ударити його, поки не забили на смерть. Довжника що не платив довги, привязували ланцюхами до гармати, і там він сидїв доти, доки хтонебудь з товаришів не згодив ся викупити його, заплативши за нього довг. Та більш за все потрясла Андрія страшна кара, постановлена за вбийство. Тут таки, на його очах, викопали яму, спустили туди живого вбийника й поклали на нього домовину з тїлом убитого, й відтак обох засипали землею. Довго відтак уявляв ся йому страшний звичай кари, і все стояв перед ним той живцем закопаний чоловік з страшною домовиною.

Швидко оба молоді козаки придбали гарну славу в козаків. Часто разом з другими товаришами з свого куріня, а иногдї й з усім курінем і сусїднїми курінями, вони виїздили на лови в степ, де водилось безліч степового птаства, оленів, кіз; або ходили на озера, ріки й протоки, що були призначені жеребом на кождий курінь, закидати сїти й волоки й витягати повні тонї риби на харчі всього куріня. Хоч тут і не було справжньої науки, з якої пізнати козака, але вони вже визначали ся між другими молодими козаками своїм завзятем і вдатностю. Вони влучно стріляли до цїли, перепливали Днїпро проти води — вчинок, за який новика торжественно приймали в козацьке товариство.

Але Тарас готував їм иншу діяльність. Йому не по душі було таке святочне жите — йому хотіло ся справжнього діла. Він міркував, як би підняти Січ на якусь сміливу справу, де-б можна погуляти як слід лицареви. Нарешті одного дня він прийшов до кошового і сказав йому прямо :

— А що, кошовий, пора б погуляти Запорожцям?

— Нігде погуляти, — відповів кошовий, вийнявши з рота коротеньку люльку і чвиркнувши на бік.

— Як то нігде? Можна піти на Туреччину, або на Татарву.

— Не можна ні в Туреччину ні в Татарву, — відповів кошовий, взявши знову байдужно люльку в рот.

— Чому не можна?

— Тому. Ми обіцяли султанови мир.

— Адже-ж він — бусурмен, а бусурмена й Бог і святе письмо велять бити.

— Не маемо права. Якби ще не присягались нашою вірою, то може-б і можна; а так ні, не можна.

— Як не можна? Що се ти кажеш, не маемо права? Та от у мене два сини, оба молоді, ще ні разу ні той ні другий не були на війні, а ти кажеш — не маемо права, а ти кажеш — не треба йти Запорожцям.

— Ну, вже не годить ся так.

— Так, значить, годить ся, щоб марне пропадала козацька сила, щоб чоловік погибав, як собака, без жадного діла, щоб ні рідному краеви ні християнству не було з нього ніякого пожитку? Так нащо-ж ми живемо, на якого чорта ми живемо? — Розтолкуй менї се! Ти — чоловік розумний, тебеж не даром за кошового вибрали: розтолкуй мені, нащо ми живемо?

Кошовий не відповів на се питане. То був упертий козак. Він трохи помовчав і згодом сказав:

— А війни однако не буде.

— Так не буде війни? — запитав знову Тарас.

— Ні.

— Значить, і думку треба кинути?

— І думку кинути.

— Стрівай же, чортово голова, — промовив Бульба до се-

бе, — ти ще мене попамятаеш! — і тут же поклав ся дозолити кошовому.

Змовившись з одним-другим, справив їм бенкет, і підхмелені козаки повалили просто на майдан, де стояли привязані до стовпа литаври, в які били, скликаючи раду. Не найшовши паличок, що були сховані у довбуша, вони вхопили в руки поліно й почали бити в литаври. На сей гук прибіг перший довбуш, високий на зріст чоловік з одним тільки оком, той то страшенно заспаним.

— Хто тут сміє бити в литаври? — крикнув він.

— Мовчи! Бери свої палички та бий, коли велять! — відповіла підхмелена старшина.

Довбуш виняв у ту мить з кишені палички, які він взяв з собою, знаючи добре, чим кінчать ся такі історії. Литаври загули, й незабаром на майдані стали збирати ся мов чмелї, чорні купи Запорожців. Всї стали в коло, і після третього гуку литавр вийшла старшина: кошовий з булавою в руці, судия з військовою печатю, писар з каламарем і осавул з перначем. Кошовий і старшина зняли шапки й поклонили ся на всї боки козакам, що стояли гордо, взявшись за боки.

— Що се за рада? — Чого вам, панове? — сказав кошовий. Лайка і крики не дали йому говорити.

— Клади булаву! Клади, чортів сину, в сю мить булаву! Не хочемо тебе більше! — кричали з юрби козаки.

Деякі тверезі курінї хотїли, як бачилось, протестувати; але курінї, й пяні й тверезі, почали бійку. Крик і гук підняв ся з усїх боків.

Кошовий хотїв щось говорити, але знаючи, що озвірена, самовільна юрба може за те побити його на смерть, як воно бувало в таких випадках, вклонивсь низенько, поклав булаву і сховав ся в юрбі.

— Чи звелите, панове, й нам класти свої клейноди? — спитались судия, писар і осавул і готувались уже класти каламар, військову печать і пернач.

— Нї, ви оставайтесь, — закричали з юрби, — нам треба було тільки кошового прогнати бо він — баба, а нам чоловіка треба на кошового!

— Кого-ж тепер виберете за кошового? — спитала старшина.

— Кукубенка виберемо! — гукала одна частина.

— Не хочемо Кукубенка! — гукала друга. — Завчасу йому, ще молоко на губі не висохло!

— Шило най кошовим буде! — гукали одні. — Шила за кошового!

— В потилицю тобі шило! — гукала, лаючись, юрба. — Що він за козак, коли прокрав ся, собачий син, як Татарин? Чортови в зуби пяницю Шила!

— Бородатого, Бородатого виберім за кошового!

— Не хочемо Бородатого! К' нечистій матері Бородатого!

— Кричіть Кирдягу! — шепнув Тарас декому.

— Кирдягу, Кирдягу! — кричала юрба. — Бородатого! Бородатого! Кирдягу! Кирдягу! Шила! К'чорту з Шилом! Кирдягу!

Всї кандидати, почувши свої ймена, зараз виходили з юрби, щоб і позору не дати, наче-б вони особистою участю помагали в виборі.

— Кирдягу! Кирдягу! — розлягало ся сильнійше всїх. — Бородатого!

Нарештї діло дійшло до кулаків, і Кирдяга переміг.

Ідїть за Кирдягою! — загукали.

З десяток козаків вийшло з юрби; деякі з них ледви держали ся на ногах, — так встигли налити ся, — і пішли до Кирдяги, щоб звістити йому про вибір.

Кирдяга хоч старезний, але розумний козак, вже давно сидів у своїм куренї і наче-б то й не знав, що діялось.

— А що, панове? Чого вам треба? — спитав він.

— Іди, тебе за кошового вибрали!

— Змилуйте ся, панове, — сказав Кирдяга, — куди менї до такої чести! Який з мене кошовий! Та в мене й розуму не старчить задля такого уряду. Так наче й не найшли нікого лїпшого у всїм війську?

— Йди, коли велять! — кричали Запорожцї.

Два з них ухопили його попід руки, і хоч як він опирав ся ногами, таки приволікли на майдан, лаючи й підтовкуючи з за-

ду кулаками, та приговорюючи: »Не пручай ся, чортів сину! Приймай, собако честь, коли дають!« Таким чином завели Кирдягу в козацьку раду.

— А що, панове, загукали на весь мир ті, що привели Кирдягу — згодні ви, щоб сей козак був у нас за кошового?

— Всї згодні! — загукала юрба, і той гук довго лунав на все поле.

Один із старшини взяв булаву й підніс її новому кошовому. Кирдяга по козацькому звичаю відрік ся. Старшина підніс

Мокра земля потекла з голови по вусах і по щоках і замазала болотом все обличе. (Стор. 32).

її в друге. Кирдяга зрік ся і в друге й відтак уже, за третім разом приняв булаву. Радісний крик залунав по всій юрбі, і знову далеко застогнало все поле. Тогдї виступили з юрби чотири найстарші, сивоусі й сивоголові козаки (дуже старих не було на Січі, бо жаден Запорожець не вмирав своєю смертію) і взявши жменю землї, яка на той час від дощу розмокла в болото, поклали йому на голову. Мокра земля потекла з голови по вусах і по щоках і замазала болотом все обличє. Але Кирдяга стояв, не поступаючись з місця, і дякував козакам за честь.

Так закінчила ся та шумна рада з якої, не знати, чи так радів хто другий, як Бульба: се була відплата старому кошовому; до того-ж Кирдяга був його давний товариш, бував з ним в одних сухопутних і морських походах, поділяючи труди і пригоди военного життя. Юрба розбрила ся зараз празнувати вибори і пішла гулятика, якої досі ще не бачили Остап і Андрій. Шинки з вином рознесли до одного; мід, горівку і пиво забирали таки так, без гроший; шинкарі раді були, що хоч самі остались живі. Цілу ніч лунали крики та пісні, в яких співалось про подвиги козаків, і місяць ще довго бачив товпи музик, що ходили по вулицях з бандурами, торбанами, круглими балалайками, та співцїв, яких держали на Січі, щоб співали в церкві та славили запорожські подвиги. Нарештї хміль і втома стали перемагати міцні голови і можна було бачити, як тут та там падав на землю козак; як товариші обнявши один одного, і заплакавши сердечними сльозами, падали разом до долу. Там юрбою лягала ціла купа; там дехто добирав місце, де-б лїпше лягти, і падав прямо на деревяну колоду. Остатній, що був найміцнійший, мимрив ще якісь недоладні слова; врештї й його підкосило похміле, повалив ся й він, — і заснула вся Січ.

IV.

А другого дня Тарас Бульба вже радив ся з новим кошовим, як підняти Запорожці на якебудь діло. Кошовий був розумний і хитрий козак, знав Запорожців вздовж і впоперек і зразу сказав:

— Не можна присяги ломати, ніяк не можна. — А далї, по-

мовчавши, додав: — Ба ні, можна; присяги ми не зломаєм, а так придумаєм дещо. Нехай тільки зберуть ся козаки, та не так, щоб на мій приказ, а прямо по своїй волї, — ви вже знаєте, як се робить ся, — а ми із старшиною зараз і прибіжимо на майдан, наче нічого й не знаєм«.

Не пройшло й години після їхньої розмови, як вже загули литаври. Найшли ся нараз і пяні і нерозумні козаки. Міліон козацьких шапок у мить висипав ся на майдан. Підняв ся гомін: »Хто?... Чого?... З якої речі бють на раду?« Ніхто не відповідав. Нарештї то там, то сям почались нарікання: »От гине марно козацька сила: війни нема!... От старшина засиділась, аж очі за плили їм салом! Нема, мабуть, правди на світї!« Инші козаки слухали зразу, а далї й собі стали дорікати: »А й справдї, де та правда на світї!« Старшина удавала з себе здивовану такими розмовами. Нарештї кошовий вийшов на перед і промовив:

— Позвольте, панове Запорожцї, річ держати!

— Держи!

— От скажемо хочби про се, панове добродії, та ви, певно, й самі красше те знаєте, що богато Запорожцїв понавинювало в шинках Жидам та й своїм братам стільки, що ніякий чорт тепер і віри не йме. Відтак у друге скажемо і про те, що є чимало молодого козацтва, яке й на очі не бачило, що таке війна, а ви самі добре знаєте, панове, — що молодому чоловікови без війни жити не можна. Який же Запорожець з нього, коли він ще ні разу не бив бусурмена?

»Він добре говорить«, подумав Бульба.

— Не думайте, панове, що я все те кажу задля того, щоб мир нарушити: Борони Боже! Я тільки так кажу, для прикладу. До того-ж у нас храм Божий — гріх і сказати таке: от скільки вже лїт, по милости Божій, стоїть Січ, а й досї, не кажу вже, щоб церква з надвору, а то й образи не мають ніякого вбраня; хочби срібну ризу здогадавсь хто викувати для них! Тільки й того, що при сповіди завіщали деякі козаки; та й то ті дарунки не богато варт, бо все, що дорогого мали за житя, попропивали. Так от я йду не до того, щоб починати війну з бусурменами: ми обіцяли султанови мир, і гріх великий взяли-б на душу, бо присягли по нашому закону.

— Що се знову він плете? — сердивсь про себе Бульба.

- То, як бачите, панове, війни починати не можна: лицарська честь не велить. А я, своїм дурним розумом, ось що міркую: чи не пустити-б з човнами самих молодих, нехай трохи пошарпають береги Натолії. Як думаєте, панове?

— Веди, веди всіх! — загукала юрба з усіх боків. — За віру ми всі положимо голови!

Кошовий злякавсь: йому не було й на думці піднимати все Запороже: розірвати мир здавалось йому в сім випадку ділом несправедливим.

— Позвольте, панове, ще одну річ держати!

-- Годі, — кричали Запорожці, — ліпше не скажеш!

— Коли, так, нехай буде так. Я — слухаюсь вашої волі. Вже-ж бо відомо, і в писанії сказано, що глас народа — глас Божий. Вже розумнійше не придумаєш, що громада придумає. Тільки ось воно що, панове, вам відомо, що султан не подарує сеї юнацької забави, а ми-б тимчасом були на поготові, і сили в нас були-б свіжі, і нікого-б ми не боялись. А коли ми всі рушимо, то й Татарва може напасти: вони, турецькі собаки, у вічі не кинуть ся і в хату, коли господарь дома, не посміють прийти, але вкусять з заду за литку, та ще й як вкусять! Та коли вже на те пішло, щоб говорити правду, то в нас і човнів немає стільки готових і пороху не намелено стільки, щоб можна було всім рушати. А я, нехай і так, я рад: я — весь у вашій волї.

Хитрий отаман замовк. Козаки стали радитись купами, курінні отамани собі; на щастє пяних було не богато, й через те рішили послухати розумної ради.

Зараз таки кілька чоловік переправилось на другий беріг Днїпра у військову скарбницю, де в недоступних схованках, під водою і в очеретах, переховував ся військовий скарб і запаси зброї. Инші кинулись до човнів оглядали їх і лаштували до походу. В мить юрба народа покрила беріг. Кілька теслїв явились з топорами. Старі, опалені, широкоплечі, дужі Запорожці з сивизною на вусах і молоді, чорновусі, попідкочувавши шаровари, стояли по коліна в воді і стягали міцним канатом чайки з берега в воду. Инші двигали готові, сухі колоди і всякий матеріял. Тут обшивали човен дошками; там перевер-

нули його верх дном, глобили і засмолювали; онде, по козацькому звичаю, привязували до боків чайок вязанки довгого очерету, щоб морська хвиля не залила їх; по всім березі порозкладали огнища і топили в мідяних казанах смолу, щоб заливати човни. Бувалі і старі козаки навчали молодих. Стукіт і гомін при роботі підняв ся на весь округ і беріг мов живий заворушив ся.

Якраз у сей час великий пором став підпливати до берега. Юрба людий, що стояла на нім, ще з далека махала руками. То були козаки в обідраних свитах; в богатьох не було нічого крім сорочки й коротенької люльки в зубах; се вбране свідчило, що сї люди або недовго тільки збули ся якоїсь великої біди, або прогуляли все, що було на тїлї. З посеред них вийшов і став на переді присадкуватий, плечистий козак, літ з пятьдесять. Він кричав і махав руками дужше за всїх, але за стуком і криком робітників не можна було розібрати нї слова.

— А з чим приїхали? — спитав кошовий, коли пором привернули до берега. Всї робітники, покинувши роботу, підняли топори й долота, дивили ся, вижидаючи.

— З бідою! — кричав з порома присадкуватий козак.

— А що там?

— Позвольте, панове Запорожцї, річ держати?

— Держи!

— Чи може звелите зібрати раду?

— Кажи, ми всї тут.

Весь нарід збив ся в одну купу.

— А ви хиба не чули нічого про те, що коїть ся на Гетманщині?

— А що там коїть ся? — спитав один з курінних отаманів.

— Еге, що? видко, вам Татарин клейтухом вуха позатикав, коли ви нічого не чуєте.

— Та кажи-ж що там коїть ся?

— А таке, що й родились і хрестились, а такого не бачили.

— Та кажи бо нам, що коїть ся, собачий сину! — гукнув один з юрби, якому, видко, не стало терпцю.

— Таке у нас завелось, що вже церкви святі стали не наші.

— Як не ваші ?

— А так, бо в Жидів на оренді. Як Жидови попереду не заплатиш, то й служби Божої відслужити не можна.

— Що ти верзеш?

— І коли собачий Жидюга не покладе нечистою рукою знака на святій пасці, то й паски святити не можна.

Бреше він, пани брати, сього не може бути, щоб Жид нечистий клав значок на святій пасці!

— Слухайте далі!... Я ще й не те роскажу: і ксьондзи їздять тепер по всій Україні в тарадайках. Та не біда, що в тарадайках, а те біда, що запрягають уже не коний, а православних християн. Слухайте ще не все сказав: Уже, кажуть, Жидівки шиють собі спідниці з попівських риз. Ось які речі діють ся на Україні, панове! А ви тут сидите на Запорожі та гуляєте. Видко, Татарин нагнав вам такого страху, що вже у вас ні очий ні вух — нічого немає, і ви не чуєте, що діеть ся на світі.

— Стій, стій! — перебив кошовий, що досі стояв з очима потупленими в землю, як усі Запорожці, що у важних справах ніколи не віддавались першим поривам, але мовчали, збираючи грізну силу обуреня. — Стій!... І я скажу слово. А що-ж ви, — чорти би вашого батька!... — що-ж ви робили? Хиба шабель у вас не було, чи що? Якже ви потурали такому безправю?

— Еге, як потурали? А спробували-б ви, коли самих Ляхів було пятьдесять тисяч, та найшлись і між нашими собаки, що приняли їхню віру.

— А ваш гетьман, а полковники що робили?

— Наробили полковники такого, що не дай Боже нікому.

— Як?

— А так, що вже тепер гетьмана спекли в мідянім бику у Варшаві, а полковничі руки й голови розвозять по ярмарках на показ усьому миру. Ось що наробили полковники!

Заколихала ся вся юрба. Зразу по всім березї пролетіло мовчанє, немов перед страшною бурею, а потім загомонів весь беріг.

— Як!... Щоб Жиди держали в оренді християнські церкви?... Щоб ксьондзи запрягали в голоблї православних християн!... Як!... Щоб потурали таким мукам на своїй землї від

проклятих недовірків!... Щоб от таке творили з полковниками і гетьманом!... Та не бути сьому, не бути!

Такі слова лунали по всім березі. Загули Запорожці і почули свою силу. То вже не було хвилиуване нерозважного народа; то захвилювались характери тяжкі і кріпкі, що не швидко нагрівались, але нагрівшись, вперто і довго берегли в собі вогонь.

— Перевішати всю Жидову, — пронесло ся з юрби, — нехай не шиють з попівських риз спідниці своїм Жидівкам! Нехай не кладуть значки на святих пасках! Потопити їх усіх, поганих в Дніпрі! — Сї слова, кинуті кимсь із юрби, полетіли мов блискавка по всїх головах, і юрба кинула ся на присїч, щоб повирізувати всїх Жидів.

Бідні сини Ізраїля, втративши решту свого і так боязливого духа, ховали ся в пустих бочках, у грубах і навіть залазили під спідниці своїх Жидівок; але козаки находили їх всюди.

— Ясновельможні пани! — кричав один, високий і довгий як тичка Жид, висунувши з купи своїх товаришів злиденну морду, викривлену від страху. — Ясновельможні пани! Тільки одно слово дайте нам сказати, одно слово! Ми таке скажемо, що ви ще ніколи не чули, — таке важне, що й сказати не можна, яке важне.

— Ну, нехай скаже — промовив Бульба, який всегда любив вислухати винуватого.

— Ясні пани! — залебедів Жид. — Таких панів ще ніколи ніхто не бачив, їй Богу ні! Таких добрих, гарних і хоробрих ще на світї не було! — Його голос завмирав і тремтїв від страху. — Чи можна, щоб ми думали про Запорожців щось поганого! Ті зовсїм не наші, що орендують на Українї! Їй Богу, не наші! То зовсїм не Жиди; то чорт зна'що; то таке, що тільки начхати на нього, та й кинути! От і вони всї скажуть те саме. Правду я кажу, Шльомо, або ти, Шмуль?

— Їй Богу, правду! — відповіли з юрби Шльома і Шмуль в подертих ярмурках, оба білі, як крейда.

— Ми ніколи ще, говорив далї довгий Жид, — не знюхували ся з ворогами, а католиків і знати не хочемо: нехай їм чорт проснить ся! Ми з Запорожцями як рідні брати . . .

— Як? Щоб Запорожці були з вами брати? — гукнув хтось з юрби. — А не діждете, прокляті Жиди! В Дніпро їх, панове, всіх витопити, поганих!

Ті слова були гаслом. Жидів розхопили по руках і стали шпурляти у хвилї. Жалібний крик доносив ся з усїх боків, але жостокі Запорожці тільки сміялись, бачучи, як жидівські ноги в патинках і панчохах бовтають ся в повітрю.

Бідний красномовець, що накликав сам на себе біду, вискочив з кафтана, за який його хопили, в одній перістій вузкій камізолї, ухопив за ноги Бульбу і жалібним голосом молив:

— Великий пане, ясновельможий пане! Я знав і брата вашого, покійного Дороша! Ой то був вояк на красу всьому лицарству. Я йому вісїмсот цехимів зборгував, як треба було викупитись з турецької неволї.

— Ти знав брата? — запитав Тарас.

— Їй Богу, знав!... Ой що то був за пан.

— А як тебе звуть?

— Янкіль.

— Добре, — промовив Тарас, і потім, подумавши, звернув ся до козаків і так промовив: — Повісити Жида все буде час, коли буде треба, а на нинї віддайте його менї!

Сказавши се, Тарас повів його до свого табору, де стояли його козаки.

— Ну, залазь під віз, лежи там і не воруш ся; а ви братця, пильнуйте Жида.

Промовивши се, він подав ся на майдан, куди почало сходити ся все козацтво. Всї митю кинули беріг і лаштоване човнів, бо тепер ждав їх не морський, а сухопутнїй похід, і не судна та козацькі чайки були потрібні, але вози і конї. Тепер уже всї готували ся в похід, і старі і молоді; всї, на радї старшини, курінних, кошового, і волею всього війська запорожського рішили йти прямо на Польщу, пімстити ся за все лихо і зневагу віри й козацької слави, набрати добичі з міст, пустити пожар по селах і збіжах, розголосити про себе славу. Хто жив, підперезувавсь і узброювавсь. Кошовий виріс на цїлий аршин. То вже не був той, що робив, що свавольне козацтво задумало; то був необмежений повелїтель, то був деспот, що вмів ті-

— Повісити Жида все буде час, коли буде треба, а на нині віддайте його мені. (Стор. 38).

льки приказувати. Всї самовільні і гулящі лицарі смирно стояли в рядах, з пошаною похиливши голови, і не сміючи підняти очий, коли кошовий роздавав накази; роздавав він по тихо, без крику і поспіху, з перестанками, як старий бувалий козак, що не вперве виконує розумно задумане діло.

— Обдивіть ся, всї обдивіть ся гарненько! - промовив він. — Поправте мажі, випробуйте зброю. Одежі богато з со-

бою не беріть: по сорочці та по двоє штанів на козака, та по горшку саламахи й товченого проса — більш щоб не було в нікого! Про запас буде на мажах усього, де треба. По парі коний аби було в кождого козака. Та возьміть двіста пар волів, бо на перевозах та в болотах вони потрібні. Та лад додержуйте, панове, більш усього. Я знаю, між вами є й такі, що аби Бог післав яку здобич, беруть ся драти на онучі і китайку і дорогі оксамити. Киньте ту чортову звичку, геть усяке дрантє, беріть тільки збрую, як попадеть ся добра, та червінці або срібло, бо вони лекші для схову і придадуть ся при кождій нагоді. Та ось вам, панове, наперед кажу: як хто в поході упеть ся, то ніякого суду над ним не буде: як собаку звелю привязати до мажі, хто-б він не був, хочби найхоробрійший козак в усім війську; як собаку звелю застрілити на місці й кинути без похорону на жир птахам, бо пяниця в поході не варт християнського похорону. Молоді, слухайтесь у всьому старшим! Коли кого черкне куля або дряпне шабля по голові чи денебудь инде, ви не дуже зважайте на такі дрібниці: розмішайте набій пороху в чарці сивухи, випийте душком, і все минеть ся — навіть пропасниці не буде; а на рану, коли не дуже велика, прикладайте тільки землї, замісивши її слиною на долонї, в ту мить рана присхне. Нуте-ж за діло, хлопці, та не поспішайтесь, повагом беріть ся до діла!

Так промовив кошовий, і як тільки він скінчив, усї козаки негайно взялись до роботи. Вся Січ протверезилась, і нігде не можна було найти хоч одного пяного, наче-б їх ніколи й не було між козаками... Одні обтягали обводи коліс і переміняли оси у мажах: другі зносили на вози мішки з харчем, на инші накладали зброю; треті приганяли коний і волів. З усїх боків чув ся тупіт коний, пробна стрільба з рушниць, брязчали шаблї, ревіли воли, скрипіли мажі, гомонїли і кричали потонцї. І незабаром далек-далеко ростягнув ся козацький табор на все поле. Довго прийшло-б ся бігчи тому, хто-б захотів перебігти від голови до хвоста. В малій деревяній церковці піп служив молебень; покропив усїх свяченою водою; всї поцілювали хрест. Коли рушив табор і потягнувсь із Січі, всї Запорожцї обернули голови назад.

Прощавай наша мати! — промовили всї якби в один голос .— Нехай тебе боронить Бог від усякого нещастя!

Ідучи через присїч, Тарас Бульба побачив, що його Жидок Янкіль розложив якусь крамницю з халабудкою і продавав кремінь, завертки, порох і всякі військові причандали, потрібні в дорогу, навіть хліб і колачі. »Ото чортів Жид!« подумав Бульба й, під'їхавши до нього, промовив:

— Дурню, чого тут сидиш? Хочеш, щоб тебе застрілили, як воробця?

У відповідь на те Янкіль підійшов до нього близше і зробивши руками так, якби хотів виявити йому щось таємне, сказав:

— Нехай пан тільки мовчить і нікому не каже. між козацькими возами є й один мій віз; я везу всякий потрібний припас для козаків і по дорозї буду постачати всякого харчу за таку дешеву цїну, як ще нї один Жид не продавав, їй Богу, так; їй Богу, так.

Здвигнув плічми Тарас Бульба, дивуючись меткій жидівській вдачі, і поїхав до табору.

V.

Незабаром весь польський південний захід затремтїв від страху. Всюди рознесла ся чутка: »Запорожцї з'явились!...« Все, що могло ратувати ся, ратувало ся. Все піднимало ся й розбігало по звичаю того небезпечного віку, коли чоловік не будував нї кріпости нї замку, а так, як попало, ставив на час своє соломяне житло. Кождий думав: »Нащо тратити на хату роботу й гроші, коли й так її зруйнує Татарин!« Все сполохалось: одні міняли волів і плуг за коня і зброю й рушали у полки; другі ховались, забираючи худобу і все що тільки можна було забрати. Попадались по дорозї й такі, що збройно зустрічали гостий, але більше було таких, що повтїкали заздалегідь. Усї добре знали, що їм годї міряти ся з буйною і войовничою силою, що звала ся запорожським військом, яке в своїм поверховнім самовільнім безладю було оборудуване на час війни.

Кінні їхали, не обважаючи й не томлячи коний, піші йшли

тверезо за возами, й цілий табор посував ся тільки в ночі, а в день опочивав, вибираючи задля того пустині, незаселені місця й ліси, яких тогді було доволі. Наперед висилали пластунів і чати, щоб розвідували, де, що й як. І часто там, де їх ніхто не надіяв ся, вони з'являлись раптово, — і тогді прощало ся з житєм усе живе: пожари обхоплювали села; товар і коні, що не гнали за військом, вбивали на місці. Здавало ся, що вони більш бенкетують, як роблять похід. Тепер волосє встало-б дубом від тих страшенних звірств на пів дикого віку, що рознесли всюди Запорожці. Побиті діти, обрізані груди у жінок, здерта шкіра з ніг по коліна в тих, що пускали на волю; одним словом, дорогою ціною платили козаки своїм ворогам. Прелат одного монастиря почувши, що козаки наближають ся, післав від себе двох черців сказати, що вони не так ведуть себе, як слід; що між Запорожцями й королівським правительством є згода; що вони нехтують свій обовязок супроти короля, а через те й усяке народне право.

— Скажи біскупови від мене й від усіх Запорожців, відповів кошовий, — нехай він не боїть ся; се козаки тільки ще запалюють і закурюють свої люльки.

І швидко величавий монастир обгорнув всеруйнуючий огонь, і величезні ґотицькі вікна його суворо дивили ся крізь червоні язики вогню, що розхиляли ся. Юрби черців, Жидів, жінок раптом залюднювали ті міста, де була яканебудь надія на залогу або міське рушенє. Пізна поміч, що висилало правительство, складала ся з невеликих полків, які або не могли найти Запорожців або при першій стрічі завертали і тїкали скільки сили було у їх коний. Трафляло ся, що королївські воєводи, які досі славились удачами на війні, пробували лучити свої сили й стати груд на груд проти Запорожців. От тогді більше всього випробували свої сили молоді козаки, що цурались грабежі, зиску і безборонного ворога, а палили бажанєм показати себе перед старими, поміряти ся з метким, чванливим Ляхом, що пишав ся на гордовитім коні, розпустивши на вітрі вильоти контуша. Радісна була наука; вже вони здобули собі богато зброї, дорогих шабель і рушниць. За один місяць повиростали й зовсїм відмінились; недавно то були пташата в моху, а

тепер стали мужами; черти їхнього лиця, в яких ще недавно було видно якусь молодечу мягкість, стали грізні і могучі. А старому Тарасови любо було дивити ся, як оба сини його були в боях найперші. Остапови, здавало ся, вже з роду судив ся вояцький шлях і талан до військового діла. Ні раз не стративши холодної розваги і не збентежившись ніякою пригодою, він з спокоєм, що був майже неприродний у двайцятьдволітного хлопця, в одну мить міг зміркувати всю небезпеку і в туж мить найти спосіб, викрутитись від неї і викрутитись так, щоб тим певнійше доконати її. Вже тепер з його певних рухів можна було вгадати будущого отамана. Могучою силою дихало все його тіло, а його лицарська відвага нагадувала відвагу льва.

— О, з сього буде згодом добрий полковник! — казав старий Тарас. — Ей — ей, буде добрий полковник, та ще такий, що й батька за пояс заткне!

Андрій весь поринув у чарівну музику куль і шабель. Він не знав, що то значить обдумати або розрахувати чи заздалегідь зміряти свої і чужі сили. Він почував у битві якусь божевільну роскіш і чар: йому здавали ся бенкетом ті хвилї, коли в чоловіка розпалить ся голова, коли в очах усе мигтить і мутить ся, — летять голови, з гуком падуть на землю коні, а він мчить ся, немов пяний, серед свисту куль і блискавок шабель, рубає, кого попаде, і не чує чужих ударів на собі. Нераз батько дивував ся й Андрієви, бачучи, як він, тільки під впливом запалу, кидав ся на таке, на що-б ніколи не зважив ся спокійний і розважний козак, і тим скаженим напором робив чуда, яким дивувались і старі, досвідчені в боях козарлюги. Дивував ся старий Тарас і мовив:

— І се добрий вояка, враг би його не взяв! Не те, що Остап, а все-ж добрий, добрий вояка!

Військо порішило йти прямо на місто Дубно, де як ходила чутка, було чимало скарбу й богатих міщан. За півтора днів похід відбуто, й Запорожцї з'явились перед містом. Міщани порішили боронити ся до остатнїх сил і краще хотїли вмерти на майданах і вулицях перед своїми порогами, як пустити ворога в хати. Високий вал землї окружав місто; де вал знижав ся, там висували ся камінні стіни або дім, що служив за бате-

рню, або навіть дубовий частокіл. Залога була велика й розуміла, що діло важне. Запорожці жваво полізли були на вал, але їх привитали сильною пальбою. Міщане, видко, теж не хотіли сидіти дурно і стояли купами на валу. В очах у них горів вогонь розпучливого опору; навіть жінки порішили приняти участь в обороні, і на голови Запорожцям полетіло каміне, бочки, горшки, горяча смола й нарешті мішки з піском, що засипував їм очі. Запорожці не любили мати діло з кріпостями, облога не для них була робота. Кошовий звелів відступити і сказав:

— Нічого, пани брати, ми відступимо; але нехай я буду поганець-Татарин, а не християнин, коли ми хоч одну живу душу випустимо з міста! Нехай, собаки, всі поздихають з голоду!

Військо відступило, облягло все місто й за браком діла стало пустошити околиці, палити близькі села, скирти хліба й пускати табуни коний на ниви, де як на те, хвилювало ся повне колосє, що щедро надгороджувало всіх хліборобів. З міста дивили ся з острахом , як винищують ся засоби їх прожитку. А тим часом Запорожці обвели все місто в два ряди своїми мажами, розложили ся куренями, як у себе на Січі, курили люльки, міняли ся зброєю, що здобули в бою, грали в чехарду і в кости та з убійчим спокоем поглядали на місто. На ніч розпалювали вогні; кашовари варили для кождого куреня кашу в величезних мідяних казанах; коло вогнів, що горіли цілу ніч, стояла варта. Але Запорожці стали швидко нудьгувати від неробoти й довгої тверезости без ніякого діла. Кошовий звелів навіть подвоїти пай вина, що иногді водило ся в війську, коли не було тяжкої роботи і рухів. Молодим, а найпаче синам Тараса Бульби не до вподоби було таке житє. Андрій помітно нудьгував.

— Нерозумна голово, — говорив йому Тарас: терпи козаче, отаманом будеш! Ще не той добрий вояка, хто в важкім ділї не забув голови, а той, хто й без діла не занудьгує, і хоч ти йому що хочеш роби, а він все таки покладе на своїм.

Але не згодитись палкому юнакови із старим: у кождого своя вдача, й не одними очима дивить ся кождий на те саме діло.

Тим часом надійшов полк Тараса, приведений Товкачем; з ним було ще два осаули, писар та інша полкова старшина; всіх козаків набрало ся більш як чотири тисячі. Було між ними чимало й добровольців, що самі підняли ся, своєю волею, без нікого примусу, скоро тільки почули, в чім діло. Осаули привезли синам Тараса благословене від старенької матері й образки з кипарису від межигорського Спаса. Повбирали на себе святі образки два брати й задумались поневолї, згадавши свою стару матір. Що пророкує їм її благословлене? Чи побіду над ворогом і веселий поворот з добичю і славою, на вічний спомин в піснях бандуристів, чи може?.. Але невідома будуччина і стоїть вона перед чоловіком, немов осінний туман, що підняв ся з болота; мов подуріле лїтає в нім птаство то в гору, то в низ, черкаючи крильми, не пізнаючи одно одного: голубка не бачить шулїки, шулїка не бачить голубки, й ніхто не знає, як за далеко летить він від своєї погибелї...

Остап швидко взяв ся до свого діла й давно пішов до куреня, але Андрій, сам не знаючи чого, почував якусь нудьгу на серці. Вже козаки повечеряли. Вечір давно погас і липнева чудова ніч обгорнула повітрє; але він не йшов до куреня й не лягав спати, а дивив ся, мов зачарований, на всю картину, що розложила ся перед ним. Небо було засіяне безлїчю зірок, що мигтіли тонким і острим світлом. По полю далеко й широко були розложені вози з висячими мазницями, облитими дехтьом, з усяким добром і харчами, заграбованими у ворога. Коло возів, під возами й далї від возів, — усюди було видко купи Запорожців, що порозлягались на траві. Вони всї спали в мальовничих положенях: дехто поклав під голову мішок, дехто шапку, а дехто й бік свого товариша. Шаблї, рушниці, люлька з коротким цибухом, з мідяними бляшками й зелїзними протичками, кресало, кремінь і губка — все було нерозлучно коло кождого козака. Тяжкі воли, підвернувши під себе ноги, лежали великими білявими купами й виглядали здалека мов сїре камінє, розкидане на полю. З усїх боків у траві вже храпло спляче вояцтво, а з поля відкликались йому дзвінким іржанєм козацькі конї, ремствуючи за свої спутані ноги. А тим часом щось величаво грізне мішало ся з красою липневої ночи. То була заграва по-

жарів, що догоряли по околицях. В однім місці полумя спокійно і велично стелило ся по небі: в другім, зустрівши щось дуже горюче, зривалось воно як вихор, свистіло її летіло в гору до самих зір, і відірване клочя його гасло далеко під небом. Там обгорілий, чорний монастир, як суворий, картезиянський чернець, стояв грізно, показуючи за кождим відблиском пожару свою понуру величність; там горів монастирський сад; здавалось, немов було чути, як дерева шкварчали, обвиваючись димом, і коли вогонь вилїтав, він раптом освічував фосфоричним, лїлейно-вогняним світлом доспілі грона слив або обвивав червоним золотом там і сям жовтїючі груші; й тут таки серед них чорніло висяче на стїнї будівлї або на гиляцї тїло бідолашного Жида або черця, що горіло разом з будівлею в огнї. Над вогнем вили ся птахи, наче купа темних маленьких хрестиків на вогнянім полї. Обложене місто, здавало ся заснуло; його шпилї, дахи, частокіл і мури тихо виблискували від заграви далеких пожарів. Андрій обійшов козацькі ряди. Вогнї, що біля них сиділа варта, от-от, здавало ся, погаснуть, тай самі вартові спали, попоївши чогонебудь на весь козацький смак. Він здивував ся трохи такій безпечности подумавши: »Добре, що нема близько сильного ворога, а то й нїкого боятись«. Нарештї й сам він підійшов до одного воза, вилїз на нього й ляг горілиць, підклавши під голову обі руки; але він не міг заснути і довго дивив ся на небо: воно все було перед його очима; чисте й прозоре було повітрє; гущина зір, що складала молочну дорогу й поясом ішла по небу, була вся залита світлом. Хвилинами Андрій наче забував ся, і якийсь легенький туман дрімоти застиляв на мить перед ним небо, відтак всьо прояснювало ся, й знову ставало видно.

В сю хвилю здавалось йому, наче перед ним майнуло якесь дивне чуже обличє. Думаючи, що то була звичайна сонна мана, яка в сюж мить розійдеть ся, він дуще розплющив свої очі й побачив, що над ним наче похилило ся якесь виснажене висохле лице й дивить ся йому прямо в очі. Довге, чорне як вуголь волосе, невбране, розпатлане вилазило з під темної накинутої на голову плахти; страшний блеск погляду й мертвецьке смагляве обличе, що вирізувало ся острими чертами, примушувало

думати, що се була мара з того світа. Він поневолї схопив рукою пистолю й прошипів майже корчево:

— Хто ти? Коли нечистий дух — щезни з очий; коли живий чоловік, то не в пору жарти задумав, — убю з одного прицїлу.

Замість відповіди, мара приклала палець до губів і, бачилось, благала, щоб він мовчав. Він опустив руку і став придивляти ся до неї пильнїйше. По довгім волосю шиї і пів-голих смуглявих грудях пізнав він, що то була жінка. Але вона не була тутешня; все лице її було смугле, виснажене недугою; широкі вилицї виступали над запалими щоками; вузенькі очі були дугою прорізані в гору. Чим більше він вдивляв ся в її черти, тим більше вона здавалось йому знакома. Нарештї він не втерпів і запитав:

— Скажи, хто ти? Менї здаєть ся, немов я тебе знав, або бачив десь?

— Два роки тому в Київі?

— Два роки тому... в Київі... проказав за нею Андрій, силкуючись нагадати все, що остало в його памяти з колишнього бурсацького житя. Він ще раз подивив ся на неї пильно і раптом гукнув на весь голос: — Ти Татарка! горничка у панянки, дочки воєводи!

— Цсс! — прошептала Татарка, склавши благаючо руки; вона дрожала на всім тїлї й оглядалась, чи хто не пробудив ся від голосного крику Андрія.

— Скажи, скажи, чого, як ти тут? — питав ся Андрій, задихано шепочучи й перериваючи раз-у-раз мову від внутрішнього хвилюваня. — Де панночка? Живе ще?

— Вона тут, у містї.

— В містї? — проговорив він, знову трохи не крикнувши, й почув, що вся кров нараз ударила до його серця. — Чого-ж вона у містї?

— Того, що сам старий пан у містї: він уже півтора року, як сидить в Дубнї воєводою.

— Що-ж вона замужна? Та говори-ж — яка бо ти чудна! що з нею тепер...

— Вона другий день нїчого не їла.

— Як?

— У нікого з міщан нема давно й шматочка хліба, всі вже давно їдять одну землю.

Андрій остовпів.

— Панночка бачила тебе з міського валу разом з Запорожцями. Вона сказала мені: »Йди, скажи лицареви: коли він памятає мене, нехай прийде; а коли забув, нехай дасть тобі шматок хліба для моєї старенької матери, бо я не можу бачити, як на моїх очах умре мати. Нехай красше я попереду, а вона пісяя мене. Проси, обнимай його за коліна і ноги: в нього теж є стара мати, нехай ради неї дасть хліба!

Богато всяких почувань розбурхалось і спалахнуло в молодих грудях козака.

— Але як ти тут? Як ти прийшла?

— Підземним ходником.

— Хиба є підземний ходник?

— Є.

— Де?

— Ти, лицарю, не зрадиш?

— Клянусь хрестом святим!

— Треба спуститись у яр і перейти потічок, там, де очерет.

— І він веде у саме місто?

— Прямо у монастир.

— Ходім, ходім зараз!

— Але Христа ради і святої Марії шматок хліба!

— Добре, буде. Стій тут, коло воза, або красше лягай на віз, тебе не побачить ніхто, всі спять; я зараз вернусь.

І він пішов до возів, де були припаси його куреня. Його серце стукотіло. Все минуле, все, що було досі заглушене козацькими походами, суворим житєм, — все раптом виринуло на верх, потопивши в свою чергу теперішне. Знову виринула перед ним, як з темної глибини моря, горда жінка; знову блиснули в його памяти її гарні руки, очі, сміючі ся уста, густе темне русяве волосе, кучерями розсипане по грудях, і всі тугі, гармонійно зложені члени її дівочого стану. Ні, вони не згасли, не пропали з його грудий вони тільки проступили ся, зробили на

якийсь час місце иншим могутнім рухам; але часто, дуже часто бентежили вони глибокий сон молодого козака, і нераз, прокинувшись, лежав він без сну на постелі, не могучи вирозуміти, яка тому причина.

Він ішов, а серце в нього стукотіло все дужче від одної думки, що він побачить її знову, і тремтіли молоді коліна. Прийшовши до возів, він зовсім забув, чого прийшов: він підняв руку до чола і довго тер його, силкуючись нагадати, що він має зробити. Нарешті він здрігнув ся і весь пройняв ся страхом: йому раптом прийшло на думку, що вона умирає з голоду. Він кинув ся до воза й ухопив кілька великих чорних хлібів під паху, але в ту мить подумав, чи сей харч, добрий для невибагливого Запорожця, не буде за грубий і негодящий для її ніжної істоти. Тут він пригадав, що вчера кошовий докоряв кашоварів за те, шо зварили на один раз усю гречану муку на саламаху, тогді як її вистарчилоб на три дні. Зовсім певний, що він найде доволї саламахи в казанах, він витяг батьківський походний казанець і пішов з ним до кашовара свого куреня, що спав коло двох десятивідерних казанів, під якими ще тлів ся попіл. Глянувши в казани, він зачудував ся: вони оба були порожні. Треба було мати нелюдські сили, щоб усе те поїсти, тим паче, що в їх курені було менше людий як у других. Він заглянув у казани других куренів, — не було нічого. Мимоволї прийшла йому на голову приповідка: »Запорожці, як діти: коли мало — з'їдять, коли богато — теж нічого не лишать«. Що робити? Був одначе десь, мабуть на возї батькового полку, мішок з білим хлібом, що найшли, пограбувавши монастирську пекарню. Він пішов прямо до батькового воза, але мішка вже на возї не було: Остап поклав його собі під голову й простягнувшись на землї, храпів на все поле. Андрій ухопив мішок одною рукою й сіпнув його так, що Остапова голова впала на землю, і він сам схопив ся з просоня, та сидячи з заплющеними очима, закричав, що було сили:

— Держіть, держіть проклятого Ляха, та ловіть коня, коня ловіть!

— Мовчи, бо вбю! — крикнув з ляку Андрій і замахнувсь на нього мішком.

Але Остап і без того замовк, утих і захропів так, що аж трава, на якій лежав, захитала ся від його диханя.

Андрій боязко озирнув ся на всї боки, щоб побачити, чи не пробудив ся хтонебудь з козаків від сонного крику Остапа. Одна чубата голова наче піднялась була в недалекім курені, повела очима і знов положилась на землю. Андрій підождав зо дві хвилини й пішов далї з своєю ношею.

Татарка лежала, ледви дихаючи.

— Вставай, підем! Всї спять, не бій ся! А піднимеш ти хоч один сей хліб, коли менї буде ненаручно забрати всї?

Промовивши се, він закинув собі на плечі мішки, стягнув з одного воза ще один мішок з просом, взяв навіть в руки ті хлїби, що хотїв було дати нести Татарцї, і трохи нагнувшись під тягарем, ішов сміливо між сонними рядами Запорожців.

— Андрію! — гукнув старий Бульба, — коли він проходив мимо нього.

Серце в Андрія завмерло; він зупинив ся, і тремтячи всїм тїлом, запитав тихо:

— А що?

— З тобою баба! Ой, випарю я тебе, як устану, на всї боки! Не доведуть тебе баби до добра.

Промовивши се, обтер він голову на лікоть і став пильно вдивляти ся в закутану Татарку.

Андрій стояв нї живий нї мертвий, не сміючи глянути батькови в лице. Й аж відтак, коли підняв очи й подивив ся на нього, побачив, що старий Бульба вже спав, поклавши голову на долоню.

Він перехрестивсь. В мить його ляк відійшов від серця ще скорше, як прийшов. Коли-ж він повернув ся, щоб глянути на Тараса, вона стояла перед ним, наче темна гранїтова статуя, вся закутана в хустку, і проблиск далекої заграви, спалахнувши, освітив тільки її очі, мутні, як у мерця. Він сїпнув її за рукав, і обоє пішли разом, невпинно оглядаючись назад себе, і нарештї спустились в низьку долину, — майже яр, що зветь ся подекуди балкою; на її днї лїниво повзав потічок, зарослий осокою та вкритий купинами. Спустившись в ту долину, вони зовсїм сховали ся від поля, вкритого запорожським табором.

Серце в Андрія завмерло; він зупинив ся і, тремтячи всім тілом, запитав тихо: — А що? (Стор. 50).

Бо коли Андрій озирнув ся, то побачив, що назад нього крутою стіною, заввишки в чоловіка, піднималось узгірє, на його верху колихалось декілька билин полевого зіля, і над ними стояв на небі серп місяця, мов з яро-червоного золота. Із степу дихнув вітрець, звіщаючи, що вже не довго до свитаня. Але ніґде не було чути, щоб кричали півні: ні в місті, ні в зруйнованій околиці не осталось ні одного півня. По невеликій кладці

перейшли вони через потік на другий беріг, що здавав ся висший від того, що був назад них, і піднимав ся кручею. Здавало ся, що тут було сильнійше і само по собі певнійше місце кріпости; бодай земляний вал був тут низший, і з-за нього не виглядала залога. Але за те трохи далї піднимав ся грубий мур монастиря. Крутий беріг увесь поріс буряном, а в невеличкій долинцї між ним і потічком ріс високий очерет. На верху кручі виднїли останки плота, які показували, що тут був колись огород; перед ним широколистий лопух; з-за нього сторчала лобода, дикий колючий бодяк і соняшник, що піднимав голову понад усїх. Тут Татарка, скинула з себе черевики й пішла боса, піднявши обережно спідницю, бо місце було багнисте і залите водою. Продираючись очеретом, вони зупинились перед купою хворосту і фашин. Піднявши хворост, вони побачили в землї якісь челюсти — дірку, мало чим більшу від челюстий в печі. Татарка схилила голову і пішла перша; за нею Андрій, зігнувшись як мога низше, щоб пролїзти з своїми мішками, і швидко опинились обоє в непроглядній темряві.

VI.

Андрій на силу протискав ся в темній і вузкій пивниці, йдучи за Татаркою й несучи на собі мішки з хлїбом.

— Швидко буде нам виднїйше, — сказала поводарка: ми підходимо до місця, де я поклала світильник.

І справдї, темні земляні стїни почали трохи освіщати ся. Вони дійшли до невеликої площинки, де була мабуть капличка, бо під стїною стояв вузенький столик у формі престола, а над ним було видко майже зовсїм витертий, полинялий образ католицької Мадонни. Невелика срібна лямпадка, що висїла перед ним, ледви-ледви освіщала його. Татарка нахилилась і підняла з землї полишений нею мідяний світильник на тонкій високій ніжці з висячими кругом нього на ланцюжках кліщиками, шпилькою, щоб поправляти вогонь, і гасилкою. Взявши його, вона засвітила вогнем з лямпадки. Світло збільшило ся, й вони, ідучи разом, то освіщали ся вогнем, то покривались темною, як вуголь, тїнню, нагадуючи собою картини Ґерардо

dalle notti. Свіже, прегарне обличє лицаря, від якого так і пашіло здоровлем і молодостю, становило сильний контракт з виснаженим і блідим обличєм його сопутниці. Ходник став трохи ширший, так що Андрій міг трохи розігнути ся. Він з цікавостю оглядав ті земляні стіни, що нагадували йому київські печери. Так само, як і в печерах київських, тут було видко заглибини в стінах і стояли де-не-де гроби; подекуди навіть траплялись ся людські кістяки, що від вогкости стали мягкі й розсипались, як мука. Видко, що й тут були святі люди і ховались від світових бур, горя та спокус. Вогкість була подекуди дуже велика: иногді під ногами у них навіть хлюпала вода. Андрій мусів часто зупиняти ся, щоб дати відпочити своїй сопутниці, яка втомляла ся що хвилини. Невеликий шматок хліба, що вона з'їла, викликав тільки біль в жолудку, що відвик від їди, й вона ставала часто без руху по кілька хвилин на однім місці.

Нарешті перед ними з'явились малі зелізні двері.

— Ну, слава Богу, ми прийшли, — сказала Татарка слабим голосом і підняла руку, щоб постукати, але не стало в неї сили.

Андрій замість неї вдарив міцно в двері; розляг ся гомін, який свідчив, що за дверми був широкий простір. Сей гомін змінив ся, мабуть натрапивши на високі склепіня. За яких дві хвилини задзвеніли ключі, і хтось, як здавалось, спускав ся по сходах. Нарешті двері відчинились; їх зустрів чернець, стоячи на вузеньких східцях з ключами і свічкою в руках. Андрій мимоволі зупинив ся, побачивши католицького черця, який викликав таку ненависну погорду у козаків, що вони розправлялись з ними жостокійше, як з Жидами. Чернець теж відступив трохи назад, побачивши запорожського козака, але якесь незрозуміле слово сказане Татаркою, заспокоїло його. Він посвітив їм, запер за ними двері, повів їх сходами на гору, й вони опинились під високим темним склепінєм монастирської церкви. Коло одного вівтаря, що був обставлений високими поставниками й свічками, клячав ксьондз і тихо молив ся. Коло нього з обох боків клячали два молоді клирошани у фіолетових мантіях з білими кружевними шемізетками по верху і з кадилами в руках. Він молив ся, щоб Бог післав чудо: щоб виратував місто, підкріпив падаючого духа, післав їм терпеливість, про-

гнав спокусника, що підмовляв до нарікань і малодушного, боязького плачу на землї нещастя. Кілька жінок, що виглядали як мари, клячали, обпершись і зовсїм поклавши знесилені голови на спинки крісел і темних деревяних лавок, що стояли перед ними; кілька мущин, притулившись до кольон і пілястрів, на яких лежали бокові склепіня, клячали, сумно понуривши голови. Вікно з ріжнобарвним склом, що було над вівтарем, освітило ся рожевим румянцем ранку, і з нього впали на підлогу блакитні, жовті й иншої краски пасмуги світла, освітивши раптом темну церкву. Весь вівтар в своїй далекій заглибині здавав ся мов осяяний; дим з кадильниць став у повітрі мов веселкою освічена хмара. Андрій здивований, дивив ся з свого темного кута на те чудо, що викликало світло. В сю мить величний стогін органів наповнив раптом усю церкву; він ставав усе густійший, розростав ся, перейшов у великий гуркіт грому й відтак раптом обернув ся в небесну музику, полетїв високо під склепіня своїми співучими звуками, що нагадували тонкі дівочі голоси, й відтак раптом обернув ся в густий рев та грім і затих. А ще довго гуркіт грому носив ся, тремтячи під склепінями, й дивував ся Андрій величности музики, стояв з пів-роззявленим ротом.

В один час він почув, що хтось сїпнув його за полу жупана.

- - Пора! - - сказала Татарка.

Вони перейшли через церкву, не примічені нїким, і вийшли на майдан, що був перед нею. Ранїшня зоря давно жевріла на небі: все віщувало схід сонця. Майдан, що мав чотирокутну форму, був зовсїм пустий; посеред нього стояли деревяні столики, які свідчили, що тут був ще може з тиждень тому ринок з харчовими припасами. Вулиця, яких тоді не бракувало, була одною купою висохлого болота. Навкруги майдану стояли невеликі камяні і глиняні одноповерхні доми, в стїнах яких було видно деревяні палї і стовпи навхрест перевязані деревяними поперечинами,як взагалї будували доми тогдїшні міщани,та як ще й нинї можна бачити по деяких містах Литви і Польщі. Всї вони були покриті не в міру високими дахами з силою віконець і продухвин. З одного боку, майже коло самого косте-

ла, піднимала ся понад всї инші зовсім не подібна до других будівля, мабуть ратуш або яkенебудь инше урядове місце. Вона була на два поверхи і над нею зверху був виведений двома дугами бельведер, де стояв вартовий; великий цифеоник годинника вмурований був у дах. Майдан здававсь мертвим, але Андрієви причув ся якийсь слабий стогін. Роздивляючись, він запримітив на другім боцї купку двох-трох людий, що лежали на землї майже без ніякого руху. Він почав уважнійше дивити ся, чи вони спали, чи були мертві, і в ту мить наткнув ся на щось, що лежало біля його ніг. То було мертве тіло жінки, мабуть Жидівки. Здавалось, вона ще була молода, хоч з її понівечених, виснажених черт годї було пізнати те. На голові в неї була червона шовкова хустина; перли чи буси в два ряди вкрашали її наушники; два-три довгі кучері випадали з під них на її висохлу шию з напруженими жилами. Біля неї лежало дитя, корчево ймивши ся рученятами за її худі груди й скрутивши їх пальцями від мимовільної злости, що в них не було молока. Воно вже не плакало і не кричало, й тільки по тихих руках його черева можна було пізнати, що воно ще не вмерло, хиба бореть ся з недалекою смертю. Вони повернули в улицю і їх раптом зупинив якийсь божевільний, що, побачивши в Андрія дорогоцінну ношу вчепивсь його як тигр, кричучи: »Хлїба!«. Але сил в нього не було стільки, що божевіля; Андрій відтрунув його: він упав на землю. З жалю Андрій кинув йому один хлїб, і той, мов скажена собака, кинув ся його гризти, кусати і тут таки на вулиці в страшних корчах сконав, бо його жолудок давно відвик від їжі. Майже на кождім кроці вражали їх страшні жертви голоду. Здавалось, наче, не втерпівши муки по домах, люди вмисне вибігали на вулицю: чи не трапить ся в повітрі щонебудь, щоб підкріпити сили. Біля воріт одного дому сиділа стара жінка, й не можна було сказати, чи вона заснула, чи вмерла, чи без памяти; бо вона вже нічого не чула й нічого не бачила й сиділа з понуреною головою нерухомо на однім місці. З даху другого дому висіло на мотузяній петлї натягнуте й висохле тіло: бідняга не міг витерпіти до кінця муки голоду й рішив покінчити самовбийством.

Андрій відтрунув його: він упав на землю. З жалю Андрій кинув йому один хліб. (Стор. 55).

Бачучи такі страшні познаки голоду, Андрій не втерпів і спитав Татарку:

— Та невжеж вони не найшли зовсім нічого, щоб порятувати жите? Коли чоловікови приходить ся до крутого, тогді — нема на те ради! — треба їсти все, чим досі гидував; тогді можна їсти й такі твари, що заборонені законом; все може піти на харч.

— Все вже поїли, — сказала Татарка, - всю худобу: ні коня, ні собаки, ні навіть миші не найдеш в цілім місті. У нас ніколи не бувало ніяких припасів; все привозили з сіл.

— Але як же ви, вмираючи такою лютою смертю, все таки думаєте оборонити місто?

— Та може б воєвода й піддав ся, але вчера в ранці полковник в Буджаках пустив у місто ястреба з запискою, щоб не здавали міста; що він йде з полком на підмогу, жде тільки другого полковника, щоб іти разом. Тепер що хвилини ждуть їх. Але ось ми прийшли.

Андрій вже здалека бачив дім не подібний до инших, будований, видко, якимсь італійським майстром; він був зложений з гарної тонкої цегли на два поверхи. Вікна нижнього поверха були вложені в високо виступаючі ґранітові карнізи; горішний поверх складає ся весь з невеликих арок, які складали ґалерию; поміж них було видно зелізні ґрати з гербами; по углах дому теж були герби. Надвірні широкі сходи з мальованої цегли виходили на самий майдан. В низу сходів сиділо по одному вартовому, які мальовничо й семетрично держались одною рукою за алябарди, що стояли біля них, а другою підпирали похилені свої голови й через те, здавалось були більше подібні до статуй, як до живих людий. Вони не спали і не дрімали, але здавалось, були байдужні до всього; вони навіть не звернули уваги на те, хто виходить по сходах. В горі на сходах вони побачили богато убраного й узброєного від голови до ніг вояка, який держав у руках молитовник. Він подививсь на них своїми змученими очима, але Татарка сказала йому одно слово, й він знову потупив очи в сторінки свого молитовника. Вони війшли в першу комнату, доволі простору, що служила за прийомну або передню; в ній було повно людий, що сиділи, як попало попід стінами, — вояків, слуг, писарів, виночерпіїв та иншої челяди, потрібної, щоб показати сан польського вельможі, не тільки військового, але й пана великих маєтків. В комнаті розносив ся чад від погаслої свічки; дві други ще горіли в двох, майже в чоловіка завбільшки свічниках, що стояли на середині, хоч уже давно крізь широке вікно з ґратами заглядав ранок. Андрій хотів був іти прямо в широкі дубові двері, ви-

крашені гербами й силою всяких візерунків, але Татарка сіпнула його за рукав і показала маленькі дверці в бічній стіні. Ними вони вийшли в сіни й відтак в комнату, яку він почав пильно розглядати. Світло, що пробивалось крізь щілини віконниці, торкнулось дечого: малинових опон позолоченого примурку й картин на стіні. Тут Татарка сказала Андрієви остатись, сама-ж відчинила двері в другу комнату, з якої блиснуло світло вогню. Він почув шепіт і тихий голос, від якого все в нїй затремтіло. Він бачив крізь відчинені двері, як майнула швидко струнка жіноча постать з довгою роскішною косою, що падала на під' іту в гору руку. Татарка вернулась і сказала, щоб він увійшов. Він не тямив, як увійшов і як зачинили ся за ним двері. В комнаті горіли дві свічки; перед образом мигала лямпадка; під ним стояв високий столик, по католицькому звичаю, з ступнями, щоб клякати підчас молитви. Але не довго шукали його очі. Він повернув ся в другий бік і побачив жіночу постать, яка, здавалось, завмерла і скамяніла в якімсь бистрім руху. Здавалось, немов вона вся хотіла кинутись до нього й раптом зупинила ся. І він теж стояв здивований перед нею. Не такою думав він побачити її: то була не вона, не та, що знав її колись; нічого в нїй не було подібного до тої, але вона була в двоє красша, чарівнїйша, як тогдї: тогдї в нїй було щось недокінчене, тепер се був твір, якому майстер дає останній рис кисти. Тамта була принадна, пустотлива дівчина, се була красавиця-жінка у всїй своїй розцвилій красї. Повне почуте виявлялось в її піднятих очах, не вривки, не натяки на почуте, але все почуте. Ще сльози не встигли висохнути на очах і одягали їх блискучою вогкістю, що проймала душу. Груди, шия і плечі були замкнуті в ті чарівні границї, що придані зовсїм розцвилій красї; волосє, яке колись розпадало ся легкими кучерями по її лицї, тепер було сплетене в густу, роскішну косу, частина якої була підібрана, а частина роскинулась по всїй довжині руки й тонкими, довгими чудовими кучерями падала на груди. Здавалось, усї черти її змінили ся що-до одної. Даремно силкував ся він найти бодай одну з тих, що жили в його памяти: не було ні одної! Хоч яка велика була блїдість її обличя, та вона не могла захмарити її чудову красу; навпаки,

вона немов убрала її в пориваючий, непереможно-побідний вираз. І почув Андрій в своїй душі якийсь острах і стояв нерухомо перед нею. Вона, бачилось, теж була вражена виглядом козака, що стояв перед нею у всій красї і силї молодецької мужности, що, здавалось, навіть у нерухомости своїх членів проявляв свободу рухів. Твердою силою блистіли його очи, сміливою дугою вигнулись оксамітні брови, опалені щоки пашіли вогнем і мов шовк вилискував ся його молодий чорний вус.

— Ні, не моя сила подякувати тобі, великодушний лицарю, — промовила вона, і мов срібною хвилею покотив ся звук її голосу: — один Бог може відплатити тобі; не менї, слабій жінцї...

Вона потупила свої очі; чарівними, сніжно-білими півкругами лягли на них повіки, обведені довгими, мов стріли, віями; чудове лице її нахилило ся й зарумяніло ся з низу. Андрій не знав, що сказати на те; він рад би був висловити все, що було в нього на душі, — так горячо висловити, як він почував, — але він не міг. Він почув, наче щось загородило йому уста; слова втратили голос: він почув, що не йому, вихованому в бурсї і в войовничім кочовім житю, відповідати на такі мови, і він розлютував ся на свою козацьку вдачу.

Тогдї війшла в комнату Татарка. Вона вже встигла накроїти шматочками принесеного лицарем хлїба, принесла його на золотім полумиску й поклала перед своєю панною. Красуня глянула на неї, на хлїб і підняла очі на Андрія, — богато було в тих очах. Той ласкавий погляд, що показував неміч висловити почутя, які обгорнули її, був більше зрозумілий Андрієви, як усї мови. Йому раптом стало легко на душі; здавалось, усе розвязалось у нього. Всї хвилюваня душі, всї почутя, які досї наче хто здержував тяжкою уздечкою, почули себе на волї, і вже хотіли розлитись невпинним потоком слів, коли раптом красуня, обернувшись до Татарки, спитала неспокійно:

— А мати? Ти віднесла їй?

— Вона спить.

— А батькови?

— Віднесла. Він сказав, що прийде сам подякувати лицареви.

Вона взяла хліб і піднесла його до уст. З невимовною роскішю дивив ся Андрій, як вона ломила його своїми білими пальцями й їла; і раптом він згадав біснуватого з голоду, що сконав на його очах, проковтнувши шматок хліба. Він поблід і вхопивши її за руку, закричав:

— Досить! Не їдж більше! Ти так довго не їла, для тебе хліб може бути отрутою.

І вона опустила свою руку, поклала хліб на полумисок і, мов слухняна дитина, видивилась йому в очі. І нехай би чиєнебудь слово виразило... але не можуть ні різець, ні пензель, ні всемогуче слово виразити того, що иногдї ввижаєть ся в очах у дївчини, анї того почутя, що обгортає того, хто дивить ся в такі очі.

— Царице! — промовив Андрій, повний і сердечних і душевних і всяких поривань: — чого тобі треба? Чого хочеш? — приказуй менї! Загадай менї найнеможливійшу службу, яка тільки є на світї, і я зроблю її! Звели менї зробити те, чого не в силї зробити нї один чоловік, — і я зроблю, я погублю себе. Погублю, погиблю! І погубити себе задля тебе, кленусь хрестом святим, менї так солодко... але нї! не сила сказати сього. У мене три хутори, половина батьківських табунів моя, все що принесла батькови моя мати, що навіть переховує від нього — все моє. У нікого з наших козаків немає такої зброї, як у мене: за один држак моєї шаблї дають менї найкрасший табун і три тисячі овець. І всього того я зречу ся, кину, спалю, затоплю, як тільки ти скажеш одно слово, або тільки ворухнеш своєю тонкою чорною бровою! Але я знаю, що, може, верзу дурниці, і не до речі все те, що не менї, вихованому в бурсї і на Запорожі, говорити так, як звичайно говорять там, де бувають королї, князї і все, що є найлїпшого між вельможним лицарством. Я бачу, що ти инше створінє боже, як ми всї, і далеко до тебе всім боярським жінкам та їх дочкам-дївчатам. Ми не достойні бути твоїми рабами; тільки небесні ангели можуть послугувати тобі.

З усе більшаючим здивованєм, вся немов ставши слухом, щоб не пропустити нї одного слова, слухала вона щирої, сердечної мови, в якій мов у зеркалї, проявляла ся молода, повна сили душа. І кожде просте слово його мови, що виходили пря-

мо з дна його серця, дихало силою. Вона подала вперед своє прегарне обличче, відкинула далеко назад своє докучливе волосе і з відкритими устами довго дивила ся на нього. Відтак хотіла щось сказати й раптом зупинилась, згадавши, що не те призначене лицаря, що батько, брати і вся вітчина його стоять позад нього суворими местниками, що страшні Запорожці облягли місто, що люта смерть жде їх з цілим містом... і її очі зайшлись сльозами; вона вхопила хустку, шиту шовком, закрила нею своє лице, і в одну хвилину хустка стала мокра. І довго сиділа вона, відкинувши назад свою прегарну голову, прикусивши білосніжними зубами свою нижню губу, — немов почувши знечевя жало гадюки, — і не знимала з лиця хустки, щоб він не бачив її болю.

— Скажи мені одно слово! — промовив Андрій і взяв її за єдвабну руку.

Немов огонь розлив ся по його тілі від того дотику, і він стискав її руку, що без чутя лежала в його руці.

Але вона мовчала, не піднимаючи хустки від свого лиця, й сиділа непорушно.

— Чого ти така сумна? Скажи мені, чого ти така сумна?

Вона кинула від себе хустку, відкинула своє довге волосе, що падало їй на очі, і вся мов розлила ся в жалібних словах, промовляючи їх тихим-тихим голосом, немов той вітер, що піднявшись гарного вечера, пролетить по гущавині надводного очерету: зашелестять, забренять і полинуть нараз жалібні ніжні звуки, — і ловить їх з неясною тугою подорожній не чуючи ні погасаючого вечера, ні далекого торохтіня воза.

— Чи не гідна я вічного жалю? Чи не нещасна мати, що породила мене на світ? Чи не гірка доля судила ся мені? Чи не лютий ти кат мій, моя жостока доле? Ти всіх привела до моїх ніг: найліпших лицарів з усього шляхетства, найбогатійших панів, ґрафів і чужоземних баронів і весь цвіт нашого лицарства. Всім їм було вільно любити мене, й за велике щасте мав би кождий мою любов. Мені досить було махнути рукою, і кождий з них, найкрасший вродою і родом, був би моїм мужем. І ні до одного з них ти не причарувала мого серця, люта доле; а причарувла ти моє серце, замість до найкрасших лицарів на-

шої землї, до чужого, до ворога. За що ж Ти, пречиста Божа Мати, за які гріхи, за які тяжкі провини так невмолимо, так лю то покарала мене? В достатках і роскошах минали мої днї; найліпші, найдорожчі страви їла я, солодкі вина спивала. І на що все те було? Задля чого було? Чи задля того, щоб нарештї вмерти лютою смертю, якою не вмирає остатнїй жебрак у королївстві? І не досить того, що перед сконом своїм мушу бачити, як у нестерпних муках будуть умирати батько й мати, за яких я двайцять раз віддала-б своє житє; не досить всього того: треба, щоб перед сконом своїм я побачила й почула слова і любов, якої досї не бачила. Треба, щоб він словами своїми пошматував моє серце, щоб гірка моя доля стала ще гіркійша, щоб ще більше жаль було менї мого молодого віку, щоб ще страшнїйшою здавалась менї моя смерть, і щоб ще більше, вмираючи, дорікала я тобі, моя люта доле, Тобі — прости мій гріх — Свята Божа Мати!

І коли вона затихла, без краю безнадійне почутє відбилось на її обличю; болючим сумом заговорила кожда його черта, і все, від сумно похиленого чола й потуплених очий до сліз, що застигли й засохли на тихо паленїючих щоках, все, бачилось, говорило: »Нема щастя на сїм обличю!«

— Не чувано на світї, не можна, не бути сього, — промовив Андрій, — щоб найкрасшій, найліпшій між усїх жінок судилась така гірка доля, коли вона родила ся на те, щоб перед нею, як перед святинею поклонялось усе, що є найліпшого на світї. Нї, ти не вмреш! Коли-ж випаде так, що вже нїчим — нї силою, нї молитвою, нї сміливостю не можна буде відхилити гіркої долї, то ми вмремо разом, і вперед умру я, умру перед тобою, біля твоїх прекрасних ніг, і тільки мертвим розлучать мене з тобою.

— Не дури, лицарю, і себе і мене, відповіла вона, тихо хитаючи прекрасною головою: — знаю я, на своє лихо, знаю добре, що тобі не можна любити мене; я знаю, яка твоя повинність і заповіт; тебе кличуть батько, товариші, вітчина, а ми — вороги тобі.

— А що менї батько, товариші й вітчина? — Промовив Андрій, потрясши бистро головою й випрямивши весь рівний,

як надрічна сокорина, стан свій. — Коли воно так, то нема в мене нікого! Нікого, нікого! — промовив він ще раз тим же голосом і потвердив його тим рухом руки, яким тугий, упертий козак виявляє рішучість на діло нечуване й неможливе для иншого. — Хто сказав, що моя вітчина Україна? Хто дав мені її за вітчину? Вітчина те, чого шукає душа наша, що для неї найлінше від усього. Вітчина моя ти! Ось моя вітчина! Єю вітчину

Вона кинулась йому на шию, обняла його білими як сніг, сутовими руками і заридала. (Стор. 64).

понесу я в серці й носити-му, поки мого віку; нехай хтонебудь з козаків вирве її звідтіля! І все, що тільки єсть, продам, віддам, погублю за таку вітчину!

На одну мить остовпівши, мов прекрасна статуя, вона дивилась йому в очі і раптом заридала і з дивною жіночою рішучостю, на яку здатна буває тільки невирахувано великодушна женщина, сотворена для найкрасших сердечних почувань, вона кинулась йому на шию, обняла його білими як сніг, чудовими руками і заридала. В сю мить розляглись на вулиці невиразні крики в супроводі сурми і литавр; але він не чув їх: він чув тільки, як чудові уста обливали його пахучим теплом свого дихання, як сльози її текли струмочками йому на лице й пахуче волосе, що все розпустило ся з голови, обмотало його цілого своїм темним блискучим шовком.

В ту мить вбігла до них Татарка з радісним криком:

— Вратовані, вратовані! — кричала вона, себе не памятаючи. — Наші прорвались у місто, привезли хліба, пшона, муки й звязаних Запорожців.

Але ніхто з них не чув, які то »наші« прорвались у місто, що привезли з собою й яких Запорожців звязали. Повний неземних почувань, поцілював Андрій пахучі уста, що припали до його щоки, й не зостались без відповіди пахучі уста. Вони обізвались тим самим, і в сім обопільно-злитім поцілунку почулось те, що тільки раз в житю даєть ся почути чоловікови.

І пропав козак. Пропав для всього козацького лицарства! Не побачити йому більше ні Запорожя, ні батьківських хуторів своїх, ні церкви Божої. Не побачити й Україні одного з хоробрійших синів своїх, що взялись боронити її. Вирве старий Тарас свого сивого чуба і прокляне і день і годину, коли породив на сором собі такого сина.

VII.

Шум і метушня були в запорожськім таборі. Спершу ніхто не міг вияснити, як воно стало ся, що військо прорвалось у місто. Аж відтак виявилось, що весь переяславський курінь, який розложивсь був перед бічною брамою, був мертвецьки

пяний; нічо дивного, що половину його перебито, а другу перевязано ще скорше, ніж могли здогадатись, в чім річ. Поки близші курінї, пробуджені криком, вспіли взяти ся за зброю, військо вже входило в браму й остатнї ряди його відстрілювались від сонних, напів-тверезих Запорожців, що в неладі кинулись на них.

Кошовий дав наказ, щоб зібрали ся всї, і коли всї стали кругом і, знявши шапки, затихли, він промовив:

— Так ось що, пани брати, трапилось сеї ночи; ось до чого довів хмель! Ось яку наругу учинив сам ворог! У вас, видко, вже така поведенція: дозволь нам подвоїти пай, то ви ладні так насмоктались, що ворог Христового воядтва не тільки штани здійме з вас, але й начхає вам у саму пику, а ви того й не почуєте.

Козаки всї стояли з понуреними головами, почуваючи свою провину; тільки один незамайківський курінний отаман Кукубенко озвав ся:

— Стрівай, батьку! — промовив він: — хоч воно й не по закону перечити, коли промовляє кошовий перед усім військом, та коли дїло було не так, то вжеж треба озватись. Ти не зовсїм по правдї дорікаєш усьому війську християнському. Козаки були б винуваті й заслужили б на смерть, якби напились у походї, на війнї, у тяжкій працї, але ми сидїли без дїла, даремно нудились перед містом. Нї посту, нї иншого християнського воздержаня не було: якже ж могло бути, щоб на бездїлї та не напив ся чоловік? Гріха тут нема. А ось ми краще покажім їм, як нападати безвинних людий. Перше били добре, а тепер так побєм, що й пят до дому не донесуть«.

Річ курінного отамана подобалась козакам. Вони попіднимали вже зовсїм понурені голови й богато їх притакнули, промовивши:

— Добре сказав Кукубенко!

А Тарас Бульба, що стояв недалеко від кошового, промовив:

— А що, кошовий, мабуть правду сказав Кукубенко? Що ти на те скажеш?

— А що скажу? блажен і батько, що породив такого сина! Ще не велика мудрість сказати докірливе слово, а більша мудрість сказати таке слово, що б, не наругаючись над бідою чоловіка, підбадьорило його духа, як остроги підбадьорюють коня після водопою. Я сам хотів розважити вас після того, та Кукубенко здогадавсь уперед.

— Добре сказав і кошовий! — почулось між рядами Запорожців.

— Добре слово! — сказали й другі.

І навіть сивочубі, що стояли мов сиві голуби, і ті кивнули головою й моргнувши сивим вусом, тихо промовили:

— Добре слово сказав!

— Слухайте ж, панове! — говорив кошовий далї, — брати кріпость, дратись і підкопуватись, як то роблять чужі, німецькі митці — нехай їм хрін з такою роботою! — і не до речі і не козацьке діло. А міркуючи по всьому, ворог прорвав ся в місто не дуже з великим запасом: маж було щось мало з ним. Люд у містї голодний, все поїсть у мить, та ще й сїна коням... се вже не знаю, а хиба з неба кине їм вилами якийнебудь їхнїй святий... Тільки про те Бог знає, а їхнї ксьондзи тільки на словах митці. Чи за сим, чи за тим, а все вони вийдуть з міста. От ви й розділяйтесь на три купи і ставайте на три дороги перед трьома брамами. Перед головною брамою пять курінів, перед другими по три курінї. Полковник Тарас з полком на засїдку! Титарівський і тимошівський курінь на підмогу з правого боку табору! Щербинівський і стебликівський — верхнїй з лівого! Та виходіть з рядів, панове молодцї, хто з вас острий на слово, подражнїть трохи ворога! У Ляха пустоголова вдача: лайки не витерпить, то може ще й нинї вони всї вийдуть з брами. Курінні отамани, огляньте гарненько свої курінї, в кого недостача, поповнїть останками переяславського. Перегляньте все наново! Дати на прохміле по чарцї горівки й по хлїбови на козака. Але правда, кождий ще від учорашнього ситий, бо нїгде правди дїти, понаїдались так, що я дивуюсь, як у ночі нїхто не луснув. Та от ще один приказ: коли хтонебудь, шинкар, Жид, продасть козакови хоч один кухоль горівки, то я прибю

йому на самім чолї свиняче вухо й повішу, як собаку, горі ногами! До працї ж, братцї! До працї!

Так робив розпорядки кошовий, і всї поклонились йому в пояс і, не надїваючи шапок, подивились до своїх возів; аж коли відійшли далеко, тогдї надїли шапки. Всї почали готувались: пробували шаблї, насипали пороху з мішків у порохівницї, підкочували і ставили мажі, вибирали конї.

Ідучи до свого полку, Тарас думав і не міг додуматись, де дів ся Андрій.

»Чи полонили б його разом з иншими і звязали сонного? Але нї, не такий Андрій, щоб живим віддав ся в полон«.

Між убитими козаками теж не було його видко. Задумав ся дуже Тарас і йшов попереду свого полку, не чуючи, що його давно вже хтось кликав.

— Кому мене треба? — спитав він нарештї, прочунявшись.

Перед ним стояв Жид Янкіль.

— Пане полковнику, пане полковнику! — говорив Жид, швидко хапаючись і перериваючи голос, мовби хотів сказати щось дуже важне. — Я був у містї, пане полковнику!

Тарас глянув на Жида і здивував ся, що той уже поспів бути в містї.

— Який же враг тебе заніс туди?

— Я зараз розкажу, — промовив Янкіль. — Як тільки я почув у ранцї гомін, і козаки стали стріляти, я ухопив кафтан і, не надїваючи його в рукави, бо хотів швидче довідати ся, від чого гомін, чого козаки так рано почали стріляти. Я взяв і прибіг аж до мійської брами якраз у той час, коли військо входило в місто. Дивлюсь, — попереду відділу пан хорунжий Ґаляндович. Він мій знакомий: вже три роки як винен сто червоних. Я за ним, нїби то, щоб виправити в нього довг, і увійшов разом з ним у місто.

— Як же ти — увійшов у місто та ще й довг хотів виправити? — спитав Бульба. — І він не звелїв тебе повісити, як собаку?

— А, їй Богу, хотів повісити, — відповів Жид: — вже було його слуги зовсім вхопили мене й накинули мотуза на шию, але я відмовивсь у пана, сказав, що підожду довг, скільки пан

захоче й обіцяв, що ще позичу, аби тільки поміг мені зібрати довги з инших лицарів; бо у пана хорунжого, — я все скажу по правді, — нема й одного червінця в кишені. Хоч він має й хутори і великі маєтки й аж чотири замки та степові землі до самого Шклова, а гроший у нього, як у козака, Біг ма'. І тепер, коли б не узброїли його брацлавські Жиди, то ні в чім було б і на війну їхати. Він і на соймі через те не був...

— Що ж ти робив у місті? Бачив наших?

— Як ні! Наших там богато: Іцко, Рахум, Шмуль, Хайволох, Жид — орендар . . .

— Та пропадь вони, собаки! — гукнув з пересердя Тарас. — Що ти мені тичеш своє жидівське кодло? Я питаю тебе про наших Запорожців.

— Наших Запорожців не бачив, а бачив одного пана Андрія.

— Андрія бачив! — аж крикнув Бульба. — Що ж ти, де його бачив?... в пивниці?... в ямі?... збещещений? звязаний?...

— Хто ж би то смів вязати пана Андрія? Він тепер такий пишний лицар... Далїбуґ, я й не пізнав! І наплїчники в золотї, і нарукавники в золотї, і шапка в золотї, і на поясї золото, скрізь золото. Так, як сонце на веснї, коли в городї всяка пташка пищить і співає, і всяка травичка пахне, так і він увесь яснїє в золотї. І коня дав йому воєвода що найкрасшого; двістї червінців коштує один кінь.

Бульба остовпів.

— На що ж він надів чуже убранє?

— Тому, що воно лїпше, тому й надів. І сам їздить, і другі їздять; і він навчає, і його навчають: як найбогатший польський пан!

— Хто ж його присилував?

— Я не кажу, що його хтось присилував. Хиба пан не знає, що він по своїй волї перейшов до них?

— Хто перейшов?

— А пан Андрій.

— Куди перейшов?

— Перейшов до Ляхів; він уже тепер зовсїм їхнїй...

— Брешеш, свиняче вухо!

— Як же можна, шоб я брехав? Хиба я дурний, щоб брехати? Хиба я не знаю, що Жида повісять, як собаку, коли він збреше перед паном?

— Так се, по твому, виходить, що він продав вітчниу і віру?

— Я ж не кажу, щоб він продавав що: я тільки кажу, що він перейшов до них.

— Брешеш, чортів Жиде! Такого діла не було на християнській землї! Ти клеплеш, собако!

— Нехай трава поросте на порозї мого дому, коли я клеплю! Нехай кождий наплює на могилу батька, матері, свекра й батька мого і батька матері моеї, коли я клеплю. Коли пан захоче, то я навіть скажу, через що він перейшов до них.

— Через що?

— У воєводи є дочка-красуня. Святий Боже, яка красуня!

Тут Жид усякими способами наміг ся показати на своїм обличю красу: розложив руки, прищурив око, скривив на бік уста, немов посмакував чогонебудь.

— Ну, то що з того?

— Він для неї зробив усе і перейшов. Коли чоловік закохаєть ся, то він тогді все одно, що підошва, — намочи її в воді і гни, як захочеш, — вона й пігнеть ся.

Тяжко задумав ся Бульба. Він згадав що велика сила у слабої жінки, що богато дужих вона погубила, що в Андрія вдача податлива до жінки. І стояв він довго, мов укопаний, на однім місці.

— Слухайте, пане, я все розкажу панови, — промовив Жид. — Як тільки я почув гомін і побачив, що проходять у мійську браму, я вхопив з собою про всякий случай низку перлів, бо в містї є красуні і шляхтянки, а коли є красуні і шляхтянки, подумав я, то їм хоч і їсти нічого, а перли все таки куплять. І скоро тільки слуги хорунжого пустили мене, я побіг до воеводи на двір продавати перли. Розпитав про все наймичку Татарку. »Буде весілє зараз, як тільки проженуть Запорожцїв. Пан Андрій обіцяв прогнати Запорожцїв.

— І ти не вбив його там на місці, чортового сина? — гукнув Бульба.

— За що убивати? Він перейшов по добрій волї. Чим чоловік винен? Там йому лїпше, туди й перейшов.

— І ти бачив його в лице?

— Їй Богу, в саме лице! Такий славний вояка! Красший за всіх. Дай йому Бог здоровля, відразу мене пізнав; і коли я підійшов до нього, він і каже...

— Що ж він каже?

— Він каже, нї, вперед кивнув пальцем, а відтак уже каже: »Янкіль!« А я: »Пане Андрію!« »Янкіль! Скажи батькови, скажи братови, скажи козакам, скажи Запорожцям, скажи всім, що батько тепер менї не батько, брат не брат, товариш не товариш, і що з усїма ними буду битись!«

— Брешеш, чортів Юдо! — закричав Тарас, не памятаючи себе. — Брешеш, собако! Ти й Христа розпяв, проклятий Богом чоловіче! Я тебе вбю, сатано! Тікай звідсіля, а нї — тут тобі й амінь!

І промовивши се, Тарас вхопив свою шаблю. Наляканий Жид пустив ся бігти, що духу, скільки змогли видержати його тонкі, сухі литки. Довго ще біг він, не оглядаючись, поміж козацьким табором і потім далеко по всім чистім полї, хоч Тарас і не думав гнати ся за ним, розміркувавши, що нерозумно зганяти свою злість на першім, хто попадеть ся.

Тепер він згадав, що бачив тої ночі Андрія, який ішов по таборі з якоюсь жінкою, і поникла його сива голова, а все ж ще не хотїлось йому вірити, щоб могло статись таке соромне дїло, щоб його рідний син продав віру і душу.

Нарештї він повів свій полк на засідку й сховав ся з ним за лїсом, що один зістав ся не спалений козаками. А Запорожцї, і піші і кінні, виступили на три дороги перед три брами. Один за другим сунули курінї; уманський, поповичівський, канівський, стебликівський, незамайківський, ґурґузів, титарівський, тимошівський. Тільки одного переяславського не було. Сильно курнули його козаки й прокурили свою долю. Хто прокинув ся звязаний в руках у ворога, хто й зовсїм не прокидав ся, у снї пішов у сиру землю, а сам курінний отаман Хлїб без шароварів і жупана опинив ся в лядськім полонї.

В місті почули рух між козаками. Всі висипали на вал, і перед очима козаків з'явилась жива картина: польські лицарі, один від одного красший, стояли на валу. Мідяні шапки з білим, як лебідь пірем, сяли мов сонця. На инших були легкі шапочки, то рожеві то блакитні, з перегнутими на бакир верхами; контуші з вильотами; шиті золотом і просто лямовані шнурками; в богатьох шаблї і зброя в дорогих оправах, за які дорого платили пани, — і богато всякого иншого вбраня, На переді пишно та гордо, стояв у червоній шапці, прибраній золотом, буджацький полковник. Тяжкий був полковник, висший і товстійший за всїх; і широкий дорогий контуш ледви вміщав його тїло. З другого боку, близше до бокової брами, стояв другий полковник, невеличкий чоловічок, увесь сухий; але малі бистрі очі його дивились остро з під густих брів, і повертав ся він швидко на всї боки, розказуючи тонкою, сухорлявою рукою; було видко, що, хоч дрібне в нього тїло, але він добре знае військову справу. Недалеко від нього стояв хорунжий, довгий — довженний, з густим вусом і не в міру червоним лицем: видко, любив пан міцні меди, добрі бенкети. І богато було видко за ним всякої шляхти, що узброїлась хто за свої червінцї, хто за королївські, хто за жидівські гроші, заставивши все, що тільки найшло ся в прадідівських замках. Чимало було й усяких сенаторських блюдолизів, яких брали сенатори з собою на побіди задля почоту, й які крали з столів срібні чарки й після нинїшнього почоту на другий день сідали на козли поводили кіньми у якогонебудь пана. Богато всякої всячини було там. Инший раз і випити не було за що, а на війну всі понаряжались.

Козацькі ряди стояли тихо перед мурами. Не було на нікім золота, тільки хиба денеде блищало воно на держаках шабель та на оправах рушниць. Козаки не любили богато прибирати ся на війну, прості були на них панцирі і жупани, і далеко чорнїли й червонїли їхнї чорноверхні шапки.

Два козаки виїхали на перед із запорожських рядів: один ще зовсім молодий, другий старійший, обидва острі на слово, та й на дїлї не згірші козаки: Охрім Наш і Микита Голокопитенко. Слїдком за ним виїхав і Демид Попович, присадкуватий козак, що давно пробував на Січі, був і під Адріянополем і бо-

гато натерпівсь на своїм віку: горів в огні і прибіг на Січ з обсмаленою, почорнілою головою й обгорілими вусами; але відкохав ся знову Попович, пустив за ухо оселедець, виростив вуса, густі і чорні, як смола. І острий був на слово Попович.

— А гарні жупани на всім війську, та хотів би я знати, чи гарна сила у війська?

— Ось я вас! — кричав зверху товстий полковник, — всіх перевяжу! Віддавайте хлопи, зброю і коний! Бачили, як я повязав ваших? Виведіть їм на вал Запорожців!

І вивели на вал скручених шнурами Запорожців. Попереду їх був курінний отаман Хліб, без шароварів і верхньої одежі, — так як ухопили його пяного. Понурив голову в землю отаман, соромлячись наготи своєї перед своїми козаками й того, що попав у полон, мов собака, сонний. І за одну ніч посивіла міцна голова.

— Не жури ся, Хліб! Виручим! — гукали йому знизу козаки.

— Не журись, друзяко! — озвав ся курінний отаман Бородатий. — Не твоя вина, що ухопили тебе голого: біда може трапити ся кождому чоловікови; але сором їм, що виставили тебе на наругу, не вкривши твоєї наготи.

— Ви, видко, на сонних людий хоробре військо? — казав поглядаючи на вал, Голокопитенко.

— Ось пострівайте, ми вам обріжем чуби! — відповідали їм з верху.

— А хотілось би мені подивитись, як вони нам будуть обрізувати чуби! — промовив Попович, повернувшись перед ними на коні, і потім, подивившись на своїх, додав: — А хто зна? Може Ляхи й правду кажуть: коли виведе їх он той пузатий, вони мати-муть добрий захист.

— Чому ж, ти думаєш, мати-муть добрий захист? — спитали козаки, знаючи, що Попович вже певно щось приліпить.

— А тому що позад нього сховаєть ся все військо і вже, чортового батька, зза його черева засягнеш хоч одного з них списом!

Всі козаки зареготались; і довго деякі з них похитували головою, кажучи; »Ну, вже Попович! Вже коли закрутить кому

— Не жури ся, Хліб! Виручим! — гукали йому в низу козаки. (Стор. 72).

слово, так тільки ну«... Та так і не доповіли козаки, що таке »ну«.

— Відступайте, відступайте швидше від мурів! — закричав кошовий, бо Ляхи, здавалось, не витерпіли колючого слова, і полковник махнув рукою.

Ледви відступили козаки, як з валу грянули картечю. На валу заметушились, з'явив ся сам сивий воевода на коні. Брама відчинилась, і виступило військо. По переду виїхали рівним строем гусари, за ними панцирники, далі латники з списами, потім усі в мідяних шоломах, нарешті їхали осібно що ліпші шляхтичі, кождий одягнутий по свому. Не хотіли горді шляхтичі ставати в ряди з иншими, і в кого не було війська, той їхав сам з своєю службою. Потім знову ряди і за ними виїхав хорунжий; за ним знову ряди і виїхав товстий полковник; а по заду всього війська виїхав остатній низенький полковник.

— Не давай їм, не давай їм шикуватись і ставати в ряди! — гукав кошовий. — Разом напирайте на них всї курінї! Кидайте всї инші брами! Титарівський курінь, нападай з боку! Дядьківський курінь, нападай з другого! Налягайте на зади, Кукубенко й Паливода! Мішайте, мішайте і розбивайте їх!

І вдарили з усїх боків козаки, збили й змішали Ляхів, і самі змішались. Не дали навіть стрільби підняти: діло пішло на шаблї та на списи. Всї збились у купу, й кождому трапилась нагода показати себе.

Демид Попович заколов трох простих і двох ліпших шляхтичів збив з коний, промовляючи: »От добрі конї! Давно вже хотілось менї мати таких коний!« І погнав коний далеко в степ, гукаючи козакам, що стояли осторонь, щоб перейняли їх. Потім знову пробив ся в купу, напав на збитих з коний шляхтичів, одного убив, а другому накинув аркана на шию, привязав до сїдла й поволїк його по всїм полю, знявши з нього шаблю з дорогим держаком і відвязавши від пояса повний гаман з червінцями.

Кобіта, добрий козак і ще молодий, счепив ся з одним з найхоробрійших польських лицарів, і довго бились вони. Вже подужав був козак, і зломивши ворога, вдарив острим турецьким ножем в груди, але й сам не вберіг ся: тут таки луснула йо-

го горяча куля у висок. Звалив його найзнатніґший з панів, краса стародавнього роду княжого. Стрункий, як тополя, літав він на своїм буланім коні і богато вже показав лицарського юнацтва: двох Запорожців розрубав на двоє; Федора Коржа, доброго козака, перевернув з конем, стрілив по коневи, а козака засягнув з-за коня списом. Богатьом відрубав голови і руки і звалив козака Кобіту, загнавши йому кулю у висок.

— Ось з ким би я хотів помірятись, хто дужчий! — гукнув незамайківський курінний отаман Кукубенко.

І припустивши коня, налетів на нього з заду й так крикнув дуже, що всі, що стояли поблизу, здрігнулись від того нелюдського крику. Лях хотів раптом повернути свого коня й стати напроти нього, але кінь не послухав: наляканий страшенним криком, кинув ся в бік, і засягнув Ляха кулею з рушниці Кукубенко. Вбила ся в спину між лопатки горяча куля і звалив ся він з коня. Але й тепер ще не піддав ся Лях, все ще силкував ся рубнути ворога, та ослабла рука і впала разом з шаблею. А Кукубенко взяв в обидві руки свій тяжкий меч і загнав його йому в самі поблїднілі уста; вибив меч два білі зуби, розсік на двоє язик, розтрощив горловий позвонок і зайшов далеко в землю. Так і прибив він його там на віки до сирої землї. Жерелом бризнула в гору червона, як калина над рікою, шляхетська кров, і зачервонів ся весь золотом шитий жовтий контуш його. А Кукубенко вже кинув його й пробив ся з своїми незамайківцями в другу купу.

— Ех, покинув таке дороге вбранє! — промовив уманський курінний отаман Бородатий, повернувшись від своїх до місця, де лежав убитий Кукубенком шляхтич. — Я сім шляхтичів уже вбив своєю рукою, а такого вбраня ще й на одному не бачив.

І поласив ся на здобич Бородатий: нагнув ся, щоб зняти з нього дорогу зброю, вийняв уже турецький ніж, оправлений у самоцвітне камінє, відвязав від пояса гаман з червінцями, зняв з грудий торбину з тонким білєм, дорогим сріблом і дівочими кучерями, схованими на спомин. І не почув Бородатий, як з заду налетів на нього червононосий хорунжий, якого він уже раз ізбив з коня і дав таки добру щербину на спомин. Розмахнув

ся він з усеї сили і вдарив шаблею по нагнутій шиї. Не довелося до добра користолюбство козака: покотилась могутня голова й упало безголове тіло, далеко навкруги заросивши кровю землю. Полетіла в вирій сувора козацька душа, хмурячись і лютуючи, і разом з тим дивуючись, що так рано вилетіла з такого дужого тіла. Але не вспів хорунжий ухопити за чуба отаманську голову, щоби привязати її до сїдла, а вже з'явивсь суворий местник.

Як той яструб, що літаючи під небом, раптом зупинить ся мов розпла"аний на однім місці і стрілою паде звідтіля на самчика - перепела, що обізвав ся біля дороги, -- так Тарасів син Остап налетів раптом на хорунжого і в одну мить закинув йому мотуза на шию. Почервоніло ще дужче червоне лице хорунжого, коли здавила йому горло люта петля: він ухопивсь було за пистолю, але скорчена рука не змогла добре виміряти, і куля даром полетіла в поле. Остап тут таки, від його сїдла відвязав шовковий мотуз, що возив з собою хорунжий, щоб вязати ним бранців, і його ж таки мотузом звязав йому руки і ноги, причепив конець мотуза до сїдла й поволік його через усе поле, грімко накликаючи всіх козаків уманського куріня, щоб ішли віддати остатню честь свому отаманови.

Як почули уманці, що їхнього курінного отамана Бородатого нема вже на світі, покинули поле бою й побігли поховати його тіло і тут таки почали радитись, кого їм вибрати за отамана. Нарешті рішили:

— На-що радитись? Ліпшого нам не найти на отамана, як Бульбенко Остап; він, правда, молодший від нас усїх, але розум у нього, як у старого козака.

Остап, знявши шапку, подякував усім козакам-товаришам за честь, але не став відмовлятись ні молодостю ні молодим розумом, знаючи, що в боєвий час не до того; замість того він таки зараз повів їх на купу Ляхів і вже показав їм усім, що не даром вибрали його за отамана. Почули Ляхи, що вже непереливки, відступили й перебігли поле, щоб зібратись на другім кінці його. А маленький полковник махнув рукою на чотири свіжі сотнї, що стояли окремо коло самої брами, і грянули відтіля картечю в козацькі ряди; але мало кому дісталось: кулї

влучили в козацьких биків, що дико дивились на битву. Заревіли сполошені бики, повернули на козацький табор, поломили вози й богатьох потоптали. Але Тарас в сю хвилю вискочив з засідки з своїм полком і з криком кинув ся завертати. Все розбісіле стадо, сполошене криком, повернуло ся і кинуло ся на лядські полки, перевернуло кінницю, всіх зімняло і розкидало.

— Ой, спасибі вам, воли! — гукали Запорожці. — Служили ви нам у поході, а тепер і на війні послужили!

І вдарили ще дужче на ворога. Богато тогді перебили ворогів. Богато козаків визначило ся: Метелиця, Шило, обидва Писаренки, Вовтузенко й чимало инших. Побачили Ляхи, що не переливки, розвинули хоругов і крикнули, щоб їм відчиняли мійську браму. Заскрипіла, відчиняючись зелізом кована брама і впустила стомлених пилом покритих їздців, що товпились, як вівці у вівчарню. Дехто з Запорожців погнав ся був за ними, але Остап зупинив своїх уманців, промовивши:

— З далека, з далека, пани брати, від стін! Не годить ся наближатись до них.

І справді, в ту мить з мурів грянули гармати й посипали всім, що було під руками, і богатьом перепало. В той час під'їхав кошовий і похвалив Остапа, промовивши:

— От і новий отаман, а веде військо якби старий!

Оглянув ся старий Бульба, щоб подивитись, який там новий отаман, і побачив, що на переді всіх уманців сидить на коні Остап, заложивши на бакир шапку, з отаманською палицею у руці.

— Ач, ти який! — промовив він, дивлячись на нього; і зрадів старий і почав дякувати всім уманцям за честь до його сина.

Козаки знову підступили, готуючись іти в табор, а на мійськім валу знову появили ся Ляхи, вже в порваних вильотах. Запекла ся кров на богатьох дорогих контушах і порохом припали гарні мідяні шоломи.

— А що, повязали? — гукнули їм знизу Запорожці.

— Ось я вас! — гукав з гори той самий грубий полковник, показуючи мотуза; і все ще не переставали грозити запороше-

ни, втомлені вояки, а деякі перекинулись з обох боків острими словами.

Нарешті розійшлись усі. Хто ляг відпочати, втомившись у бою; хто прикладав землї до ран і драв, щоб перевязати їх, дороге вбране, що здоймив з убитого ворога. Инші бадьорійші почали зносити тіла і віддавати їм остатню честь: шаблями, списами копали могили; шапками, полами виносили землю; зложили чесно козацькі тіла й засипали їх свіжою землею, щоб круки та орли не клювали їх очі. А лядські тіла привязали десятками до хвостів диким коням і пустили їх по всьому полю та довго гнались за ними, батогуючи їх з усїх боків. Розсатанілі коні летіли по дорогах, по горбах, через рови і потоки, і бились об землю закровавлені й запорошені лядські трупи.

Потім усі курінї сїли вечеряти й довго розмовляли про всякі пригоди що остались кождому з них на вічний спомин та перекази потомкам. Довго не лягали вони; а довше всїх не лягав старий Тарас, розгадуючи, чому Андрія не було між ворожим військом. Чи посоромивсь Юда вийти проти своїх, чи може Жид одурив, і він попав просто в неволю? Але бо згадав Тарас, що занадто було прихильне серце Андрія, до жіночої втіхи, і защеміло його серце і він тяжко покляв ся в душі проти Ляшки, що причарувала його сина. І він виконав би свою клятьбу: не повважав би на її красу, витягнув би за густу, роскішну косу і поволїк би по всім полю поміж усіми козаками. Побились би об землю, закрівавлені й запорошені, її чудові груди і плечі, блискучі як той нетанущий сніг, що вкриває верхи гір. Розірвав би він на части її роскішне біле тіло. Але не знав Бульба того, що Бог готує чоловікови завтра, і почав налягати на нього сон і нарешті він заснув. А козаки все ще гомоніли між собою. і всю ніч стояла біля вогню, роздивляючись пильно на всї боки, твереза варта.

VIII.

Ще сонце не дійшло до половини неба, як усі Запорожці зійшли ся на раду. З Січі прийшла вістка, що Татари, користуючись неприсутностю козаків, пограбували все, викопали

скарб, що козаки держали в сховку під землею, перебили й забрали в полон усіх, хто остав ся, і захопивши стада худоби й табуни коний, погнали прямо до Перекопу. Тільки один козак, Максим Голодуха, вирвав ся по дорозі з татарських рук, заколов мирзу, відвязав у нього мішок з цехинами і на татарськім коні і в татарській одежі півтора дня і дві ночі тікав від погоні, заїздив на смерть коня, пересів на другого, заїздив і того і вже на третім приїхав до запорожського табору, дізнавшись по дорозі, що Запорожці були під Дубном. Та тільки зміг він сказати, що лучилось таке лихо; але через що воно лучилось, чи запили своїм звичаєм Запорожці, що остались на Січі, і пяні попались у полон, і як Татари дізнались, де був закопаний військовий скарб, — про се нічого не міг сказати. Дуже втомлений був козак, запух увесь, лице опалило йому сонцем та вітром; він упав тут таки і заснув твердим сном.

В таких випадках водилось у Запорожців гнати ся в ту ж мить за грабителями, щоб дігнати їх по дорозі, бо полонені невільники опинились би на базарах Малої Азії в Смирні, на Креті і Бог знає де не з'явились би чубаті запорожські голови. Ось чому зібрались Запорожці. Всі до одного стояли вони в шапках, бо прийшли не того, щоб вислухати отаманських наказів, але порадитись як рівні з рівними.

— Давайте раду наперед старі! — гукали з юрби. — Давай раду кошовий! — гукали другі.

І кошовий, знявши шапку, вже не так як старшина, а як товариш, дякував усім козакам за честь і промовив:

— Богато є між нами старших і на раду мудріших, але коли вже мене пошанували, то моя рада — не гаяти часу і гнатись за Татарином; ви й самі добре знаєте, що таке Татарин: він не буде з награбованим добром дожидати нашого приходу, а митю розтратить так, що й сліду не найдеш. Так моя рада: йти. Тут ми вже погуляли. Ляхи знають, що то є козак; за віру, скільки сил було, пімстились; а користи з сього голодного міста небогато. Так моя рада — йти.

— Йти! — загомоніло грізно в запорожських курінях.

Але Тарасу Бульбі не по души були такі слова, і він ще низше насупив на очі свої хмарні чорносірі брови, немов ті кущі,

що поросли по високім тімені гори, верхівя яких засипав іглистий північний іней.

— Ні, неправдива твоя рада, кошовий! — промовив він. Ти не те кажеш: ти, видко, забув, що в полоні остають ся наші, захоплені Ляхами? Ти хочеш мабуть, щоб ми не пошанували першого святого закону товариства, й покинули братів своїх, щоб з них живцем здирали шкіру, або четвертували на части козацьке тіло, щоб розвозили по містах і селах, як уже зробили вони з гетьманом та красшими синами України? Хиба мало наруг вони вчинили вже над нашою святинею? Що ж ми таке? питаю всіх вас. Який козак з того, хто кинув товариша в пригоді, кинув його, як собаку, пропадати на чужині? Коли вже на те пішло, що кождий нехтує козацькою честю, що дозволяє плюнути собі в свої сиві вуси й попрікнути обидливим словом, то не попрікне ж ніхто мене. Сам один останусь.

Захитали ся всі, що стояли, Запорожці.

— А хиба ти забув, бравий полковнику, — промовив тогді кошовий, що коли ми тепер їх не визволимо, то жите їх пропаде у вічній неволі у поган, що гірше лютої смерти? Хиба забув, що в них тепер увесь наш скарб, здобутий християнською кровю?

Задумали ся всі козаки, не знаючи, що сказати. Нікому з них не хотілось надбати лихої слави. Тогді вийшов наперед найстарший віком у всім запорожськім війську Касян Бовдюг. У великій чести був він у всіх козаків; два рази вибирали його кошовим, і на війні був сильно-дужий козак, але вже постарів ся і не бував ні в яких походах; він не любив і поради давати нікому, а любив старий вояка лежати в козацькім гурті й слухати про всякі пригоди й козацькі походи. Ніколи не втручав ся він у розмови, а тільки слухав та притискав пальцем золу в своїй носогрійці, якої не випускав з рота, і довго сидів потім, приплющивши очі, так що не знали козаки, чи спав він, чи все ще слухав. На всі походи оставав ся дома на Січі, а сей раз розібрало старого. Він махнув рукою по козацьки і промовив: »Ет, куди не йшло! Піду й я: може чим небудь стану в пригоді козакам!«. Усі козаки притихли, коли він вийшов перед раду,

бо давно не чули від нього ніякого слова. Всім хотілось знати, що скаже Бовдюг.

— Прийшла черга й мені промовити слово, пани брати! — так почав він. — Послухайте, діти, старого. Мудро сказав кошовий; бо як голова козацького війська, повинен оберігати його і дбати про військовий скарб, — мудрійше нічого він не міг сказати. Ось що! Се нехай буде перша моя річ. А тепер послухайте, що скаже моя друга річ: велику правду сказав і полковник Тарас, дай Боже йому віку довгого і щоб таких полковників було у нас більше на Україні! Перша повинність і перша честь у козака — захистити товариство. От скільки живу я на світі, а не чував пани-брати, щоб козак покинув де або продав свого товариша. І сі і тамті наші товариші; менше їх, більше їх — однаково, всі товариші, всі нам дорогі. Так ось яка моя річ: ті, кому милі захоплені татарвою, нехай женуть ся за Татарами; а кому милі сі, що в лядській неволі й кому не хочеть ся покидати справедливого діла, нехай остають ся. Кошовий повинен піти з одною половиною за Татарами, а друга половина нехай вибере собі наказного отамана. А наказним отаманом, коли хочете послухати старої голови, повинен бути не хто инший як Тарас Бульба. В нас нема нікого, щоб був йому рівний в лицарстві.

Так промовив Бовдюг і замовк. І зраділи козаки, що напутив їх старий на розум. Всї почали кидати шапки в гору й загукали:

— Спасибі тобі, батьку! Мовчав, мовчав, довго мовчав, та ось, нарешті й промовив. Не даром казав, як збирались у похід, що станеш козакам у пригоді — так воно й сталось.

— Що згодні ви на те? — спитав кошовий.

— Всі згодні! — загукали козаки.

— Значить, раді кінець?

— Кінець раді! — гукали козаки.

— Слухайте-ж тепер військового наказу діти! — промовив кошовий, виступаючи вперед, і надів шапку, — а всі Запорожці, скільки їх було, здіймили свої шапки й стояли з непокритими головами, потупивши очі в землю, як то було все між козаками, коли мав промовляти старшина. — Тепер розділяйтесь,

пани брати! Хто хоче йти, ставай праворуч; хто оставати меть ся, ставай ліворуч! Куди більша частина куріня перейде, туди й отаман; куди менша частина перейде, приставай до другого куріня.

І всї почали ставати, хто праворуч, хто ліворуч; куди якого куріня більша частина переходила, туди й курінний отаман ішов; де була менша, та приставала до других курінів. І вийшло трохи не по рівній частинї на обох боках. Захотїли остатись: майже весь незамайківський курінь, більша половина поповичівського куріня, весь уманський курінь, весь канівський курінь, більша половина стебликівського куріня, більша половина тимошівського куріня. Всї прочі рішили йти доганяти Татар. Богато було на обох боках дужих і хоробрих козаків. Між тими, що рішили йти на вздогін за Татарами, був Череватий добрий старий козак, Покотиполе, Леміш, Прокопович Хома Демид Попович теж перейшов туди, бо був дуже завзятий козак — не міг довго висидїти на однім місцї; з Ляхами вже поміряв ся силою, кортїло ще помірятись з Татарином. Курінн були: Нестюган, Покришка, Невеличкий і богато ще инших славних та хоробрих козаків захотїло показати силу й завзят в бою з Татарином. Чимало було теж дужих і добрих козакі між тими, що хотїли остатись: курінні Демитрович, Кукубенко Вертихвіст, Балабан, Бульбенко Остап; далї богато инших зна них і дужих козаків: Вовтузенко, Черевиченко, Степан Гуск Охрім Гуска, Микола Густий, Задорожний, Метелиця, Іван За крутигуба, Мосій Шило, Дегтяренко, Сидоренко, Писаренк потім другий Писаренко і богато инших добрих козаків. В були бувальцї: ходили по анатольських берегах, по кримськи солончаках і степах, по всїх річках великих і малих, що влив лись у Днїпро, по всїх днїпровських островах; бували у мо давських, волоських, в турецьких землях; з'їздили все Чор море двостеренними козацькими чайками; нападали по пів с тнї човнів уряд на богаті і величезні кораблї, потопили чима турецьких ґалер і богато-богато вистріляли пороху на сво віку. Нераз драли на онучі дорогі паволоки й оксаміти, нер череси набивали чистими цехинами. А скільки кождий з н пропив і прогуляв добра, що другому б стало на весь вік, т

му й ліку не було. Все пустили по козацьки, частуючи весь мир і наймаючи музик, щоб веселило ся все, що живе на світі. Ще й тепер рідко в кого не було закопаного добра: срібних кухлів, ковшів і наручників, під очеретами на дніпрових островах, щоб не найшов Татарин, колиб ненадійно удалось йому напасти на Січ. Але не легко було б Татаринови найти заховане, бо вже й сам хазяїн зачав забувати, де закопав його. Такі то були козаки, що хотіли остатись, щоб віддячити Ляхам за вірних товаришів і віру Христову. Старий козак Бовдюг захотів теж остатись, промовивши:

— Тепер вже не ті мої літа, щоб ганятись за Татарами, а тут є місце щоб лягти доброю козацькою смертю. Давно вже просив я у Бога, щоб коли прийдеть ся кінчати житє, то щоб кінчати його на війні за святе християнське діло. Так воно й стало ся. Красшої смерти вже не буде в другім місцї для старого козака.

Коли розділились усї й стали по обидва боки в два ряди курінями, кошовий пройшов поміж рядами і спитав:

— А що, пани брати, довольні одні другими?

— Всї довольні, батьку! — відповіли козаки.

— Ну, то розцілюйтесь і розпращайтесь один з другим, бо, Бог зна, чи доведеть ся нам на сім світї ще побачитись. Слухайте свого отамана та робіть те, що самі знаєте: бо самі знаєте, що велить козацька честь.

І всї козаки, скільки їх було, розцілювались між собою. Перші почали отамани й, розправивши рукою сиві вуса свої, поцілювались навхрест, а потім взялись за руки й міцно стискаючи їх, немов хотіли один у другого спитати: »Що пане брате, чи побачим ся чи не побачим ся?« Але не спитали ся, замовкли й задумались обидві сиві голови. А козаки всї до одного прощались, знаючи, що богато праці буде і тим і другим; але порішили зараз не виступати, а підождати темної ночі, щоб ворог не бачив, що зменшилось сили в козацькім війську. Потім усї пішли по курінях обідати.

По обіді всї, перед ким стелилась дорога, лягли відпочивати і спали міцним та довгим сном, немов прочуваючи, що може се в остатнє доводить ся їм заснути на такій волї. Спали до само-

го заходу сонця, а як сонце зайшло і на дворі трохи потемніло, почали мазати вози. Приладивши, пустили наперед вози, а самі, пошапкувавшись ще раз з товаришами, тихо пішли слідом за возами; кінниця чинно, без погуку і посвисту на коний, злегка рушила слідом за пішими, і швидко всі пропали в темноті. Тільки иногдї доносив ся тупіт коний та скрип коліс, які ще не в'їздились або були не добре намазані через нічну темряву.

Довго ще ті товариші, що остались, махали їм здалека руками, хоч нічого не було видко. А як вернулись та стали на свої місця, та побачили при ясних зорях, що половини маж уже не було на місції, що богатьох-богатьох товаришів не мае, — не весело зробилось у кождого на серції, і всї задумались по неволї, понуривши в землю свої гулящі голови.

Тарас бачив, як засумували козацькі ряди, і як сум, що не личив хороброму лицарству, став тихо обгортати козацькі голови;але він мовчав,бажаючи,щоб пройшов жаль,який виклика ло в їх душі розстане з товаришами. А тим часом готував ся враз і нечайно розбурхати їх усіх, гукнувши по козацьки, щоб знову ще з більшою силою, як перше, вернулась до кождого в душу бадьорість, — до чого здатна тільки одна славянська натура, широка й могутня натура, перед иншими — як те море перед мілкими ріками: коли час бурливий, воно реве і гремить, піднимаючи горами хвилї, яких не підняти безсилим рікам; колиж вітру нема і тихо, воно яснійше всіх рік розстилає свою безмежну, як скло блискучу поверхню, вічний чар очам.

І звелїв Тарас розвантажити своїм слугам один з возів, що стояв осторонь. Більший і міцнійший за всїх був він у козацькім таборі; подвійною, міцною шиною були обтягнуті його дебелї колеса; важко був він навантажений, вкритий попонами, грубими воловими шкірами і обвязаний туго смоленими шнурами. На сїм возї були самі боклаги й барила старого доброго вина, що довго лежало в пивницях у Тараса. Взяв він його про запас на той торжественний час, щоб, коли лучить ся велика хвилина і таке дїло, достойне передачі нащадкам, щоб кождому козакови дісталось випити заповідного вина, щоб у величню хвилину й величнє почутє обгорнуло душу чоловіка. Почувши полковничий наказ, челядь кинулась до воза, шаблями

перетяли міцні шнури, поздіймали товсті волові шкіри й попони й поздіймали з воза боклаги й барила.

— А беріть усі — промовив Бульба — всі, скільки вас є, беріть, що в кого є: ківш або черпак, що коня напуває, або рукавицю або шапку, а то й прямо підставляйте пригорщі.

І всі козаки, скільки їх було, брали — в кого був ківш, в кого черпак, що ним коня напував, в кого рукавиця, в кого шапка, а хто підставляв свої пригорщі. Всім їм Тарасові слуги, ходячи поміж рядами, наливали з боклаг і барил. Але Тарас не казав пити, поки не дасть знаку, щоб випили всі разом. Видко було, що він хотів щось сказати. Знав Тарас, що й як не силь не старе добре вино само по собі, що й як не здатне воно підбадьорити дух чоловіка, та коли до нього ще добре слово додати, то в двоє міцнійша буде сила вина і духа.

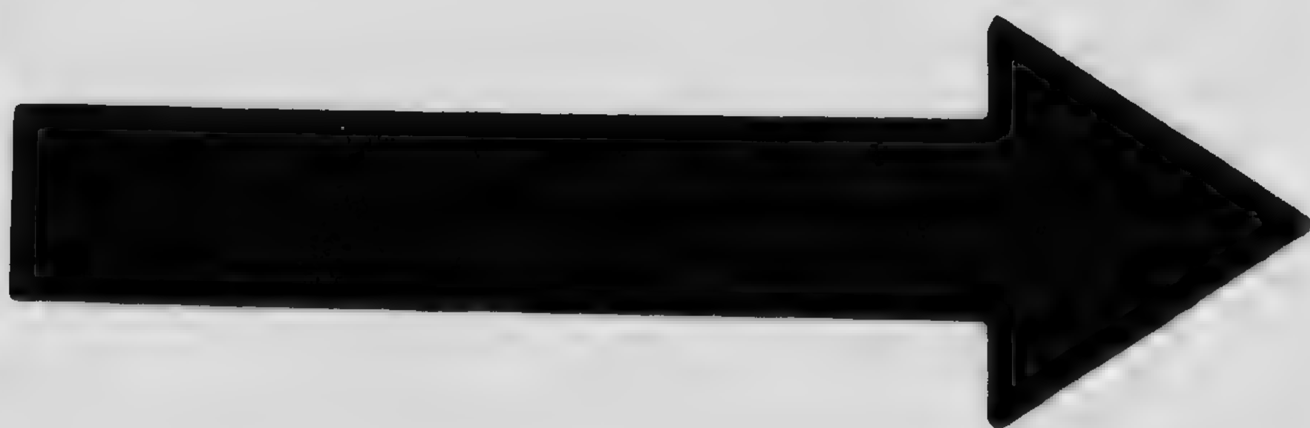
— Я частую вас, пани брати, — так почав Бульба, — не за те, що ви обрали мене своїм отаманом, хоч воно честь велика; і не з приводу прощаня з нашими товаришами: ні, не пора тепер на одно і друге; не така тепер перед нами хвилина. Перед нами діло великого поту, великого козацького лицарства! Так випємо, товариші, випємо разом, наперед за святу православну віру, — щоб прийшла, нарешті, та година, щоб по всьому світу розійшлась і скрізь щоб була одна свята віра, і всі бусурмени, скільки їх є на світі, щоб усі стали християнами! Та за одним разом випємо і за Січ, щоб вона довго стояла на погибель усьому бусурменству, щоб кождого року з неї виходили лицарі, один одного ліпші, один одного красші. Та вже заразом випємо й за нашу власну славу, щоб згадали унуки і сини тих унуків, що були колись то такі, що не посоромили товариство і не видали своїх. Так за віру, пани брати, за віру!

— За віру! — підхопили дальші, і всі що були, й старі й молоді, випили за віру.

— За Січ! — гукнув Тарас і високо підняв над головою руку.

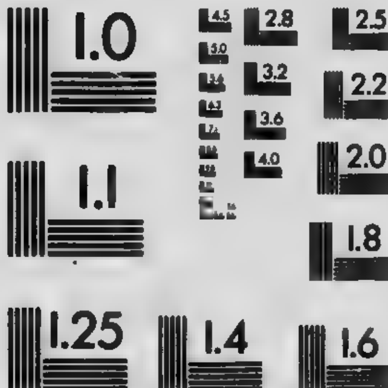
— За Січ! — озвалось густим гомоном в передних рядах.

— За Січ! — промовили тихо старі, моргнувши сивим вусом; і стрепенувшись як молоді соколята, загомоніли молоді:

MICROCOPY RESOLUTION TEST CHART

(ANSI and ISO TEST CHART No. 2)

— Тепер остатній ковток, товариші, за славу і всїх християн, які живуть на землї! (Стор. 86).

— За Січ! — і чуло далеко поле, як поминали козаки свою Січ.

— Тепер остатній ковток, товариші, за славу і всїх християн, які живуть на землї!

І всї козаки до одного випили остатній ковток за славу і всїх християн, які живуть на землї. І довго ще лунало по всїх рядах поміж усїми курінями: »За всїх християн, які живуть на

землї!« Вже пусті були ковші, а козаки все ще стояли, піднявши руки; хоч весело дивили ся їх очі, роз'яснені вином, але тяжко задумались вони. Не про користь і здобич на війнї тепер думали вони, не про те, кому пощастить ся набрати червінцїв, дорогої зброї, шитих жупанів і черкеських коний; але про те задумались вони — мов орли, що посїдали на верхівях камяних гір, крутих високих гір, з яких далеко видно море, що без краю розстелилось, засїяне, як малими пташками, ґалерами, кораблями й усякими човнами, обгороджене з усїх боків ледви видними берегами з прибережними, мов мошка, містами й похилими, мов дрібна травиця, лїсами. Мов орли оглядали вони кругом себе все поле та свою долю, що чорнїла в далинї. Буде, буде все поле з облогами й дорогами засїяне їх білими кістками, щедро полите їх козацькою кровю й укрите розбитими мажами, розколотими шаблями й списами; далеко порозкидають ся їх чубаті голови з перекрученими й запеченими в крові чубами і в низ опалими вусами; будуть орли хижі злїтати ся, щоб клювати їх козацькі очі. Але то добро велике козакови лягти в такім широкім полї, на вольній волї! Не погибає ні одно велике дїло, і не поляже і не згине козацька слава! Буде, кобзар з сивою довгою бородою, а може й молодий душею, та білоголовий, співати про них свої могутні думи. І піде про них слава по всьому світу, і все, що тільки народить ся по них, буде згадувати їх: бо далеко розносить ся могутнє слово, немов той гучний голос мідяного дзвона, в який майстер налив чимало дорогого срібла, щоб далеко розносив ся той голос по полях, по хатах і по палатах, скликаючи рівно всїх до сьвятої молитви.

IX.

В містї нїхто й не довідав ся, що половина Запорожцїв виступила в погоню за Татарами. З маґістратської башти вартові замітили тільки, що частина возів потягнулась за лїс; але догадувались, що козаки готували засїдку; те ж думав і француський інжинїр. А тим часом слова кошового справдились, і в містї показалась недостача харчів: по звичаю тогдїшних ча-

сів військо не розчислило, скільки йому потрібно буде. Попробували зробити вилазку, але половину смільчаків тут таки козаки перебили, а половину прогнали в місто з нічим. Жиди одначе скористувались вилазкою і пронюхали все: куди й чого пішли Запорожці, з якими отаманами, які курінї і скільки їх, скільки осталось, і що вони думають робити, — одно слово, через кілька хвилин у містї все знали. Полковники підбадьорились і готовились до бою. Тарас вже по руху й по клекотї в містї пізнав усе те й робив розпорядки, строїв, роздавав накази, поставив у три табори курінї, обставивши їх мажами у формі кріпости, — рід битви, в якій козаки бували непобідимі; двом куріням звелів стати на засідку, повтикав частину поля острим кілем, поломаною зброєю і поломаними списами, щоб при нагодї загнати туди ворожу кінницю. І коли вже все було зроблено, як слід, промовив слово до козаків, не на те, щоб підбадьорювати їх, — він знав, що в них і без того дух міцний — а так самому хотїлось висловити все те, що було на души.

— Хочеть ся менї сказати вам, панове, що таке наше товариство. Ви чували від батьків і від дїдів, у якій чести у всїх бурла колись земля наша: знали нас і Греки, і з Царгорода брали червінцї, і міста у нас були пишні, і церкви і князї, князї наші, православні, а не католицькі недовірки. Все сплюндрували бусурмени, все пропало; тільки й остались ми, сироти, та як вдова по смерти чоловіка, сиротою, як і ми, осталась земля наша! Ось у який час подали ми, товариші, руку на братерство! Ось на чім стоїть наше товариство! Нїчого святїйшого й нема над товариство! Любить батько дитину, любить мати дитину, любить дитина батька, матїр; та все то не те, брати: любить і звір свою дитину. Але поріднитись душею, а не по крови, зможе тільки один чоловік. Бували й по инших землях товариства, але такого, як наше товариство, не було по всїх землях. Вам лучилось не одному погибати на чужинї; бачиш, і там є люди, божі створіня, і розбалакаєш ся з ними, як з своїми; але як дійде до того, щоб вилити йому душу або щире слово почути — бачиш: нї! Розумні люди, та не те; такі ж люди, та не ті! Нї, брати, так любити, як зможе козацька душа, — любити не тільки розумом чи чим другим, а всїм, що дав тобі

Бог і що тільки є в тобі — а... — сказав Тарас і махну рукою, потряс сивою головою й вусом моргнув і додав: — ні, як любити ніхто не зможе. Я знаю, погано завелось тепер на нашій Україні: дбають тільки про те, щоб у них були скирти хліба та табуни коний, та щоб у пивницях були цілі запечатані меди, переймають, чорт батька-зна які бусурменські звичаї, цурають ся своєї мови, свій до свого не хоче заговорити, свій свого продає, як бездушну товарину на ринку. Милость чужого короля, та й не короля, а якого небудь паскудного польського магната, який своїм жовтим чоботом бє їх по морді, дорозша їм від усякого братерства. Але й остатнього падлюки, хочби який він був, хочби весь запаскудив ся в сажі й низькопоклонстві, і в того, брати, хоч одробинка почутя до свого рідного. І прокинеть ся воно колись, і ударить ся він тогді руками об поли, вхопивши себе за голову, прокляне він своє підле житє, готовий муками викупити своє соромне діло. Най же знають вони всі, що таке на Україні товариство! Бо коли вже на те пішло, щоб вмерти, — то нікому з них так не доведеть ся умирати, як нам... нікому, нікому! Не вистарчить у них на те їх мишачої смілости!

Так промовляв отаман, і коли скінчив свою річ, все ще потрясав посивілою в козацьких справах головою. Всіх, хто слухав, пройняло наскрізь і дійшло до самого серця таке слово; навіть найстарші стояли нерухомо в рядах, понуривши сиві голови в землю і сльоза тихо напливала їм в старі очі; повагом витирали вони її рукавом. І потім усі, немов змовившись, махнули разом рукою й потрясли бувалими головами. Мабуть богато дечого нагадав їм старий Тарас, знакомого й найкрасшого, що буває в серці у чоловіка, який зазнав і горя і труду і відваги і всяких невзгодин житєвих, або хоч і не зазнав, та богато почув молодою, мов перла, душею на вічну радість своїм батькам родителям.

А тим часом з міста вже виступило вороже військо, бючи в литаври й сурмячи в сурми; і пани, взявшись за під боки, виїздили окружені безчисленною силою челяди. Товстий полковник давав накази. І почали вони наступати тісно на козацький табор, похваляючись, прицілюючись рушницями, блискаючи очима й вилискуючими мідяною зброєю. Як тільки побачили

козаки, що вже підійшли вони на постріл з рушниці, всі разом загреміли вони з семип'ядних пищалів своїх, і не зупиняючись все стріляли з пищалів. Далеко залунала тріскотня по полях і нивах, зливаючись у невтомний гук; димом затяглось усе поле, а Запорожці стріляли, не переводячи духу; задні тільки набивали та передавали переднім, дивуючи ворога, який ніяк не міг зрозуміти, як се стріляють козаки, не набиваючи рушниць. Вже не видко було за густим димом, що обняв обидва війська, не видко було, як то одного, то другого, не ставало в рядах; але почули Ляхи, що густо літають кулї, що не переливки; і коли відступили назад, щоб вийти з диму і обдивити ся, то богатьох не дочислили у своїх рядах; а в козаків може другого-третого вбито на сотню. І все, не з'упинялись, стріляли з пищалів козаки, не даючи ні хвилинки відпочинку. Сам чужоземний інжинір здивував ся такій ніколи ним не виданій тактиці, промовивши тут таки при всіх:

— От браві молодці Запорожці! Отак треба битись і другим по других землях! — І звелїв повернути на табор гармати.

Тяжко ревнули широкими гирлами чавунні гармати; задрожала і далеко загула земля і в двоє більше затягнулось димом усе поле. Почули запах пороху серед майданів і вулиць по наблизших і дальших містах. Але цілці взяли надто високо і розпечені ядра вигнули за велику дугу; страшенно завили в повітрі, перелїтали через голови усього табору й зарились глибоко в землю. Ухопив себе за волосє Француз-інжинір, бачучи таких гарматних майстрів, і почав сам пріціляти гармати, не зважаючи на те, що невпинно пражили й сипали кулями козаки.

Тарас побачив ще з далека, що біда буде незамайківському куреню, й гукнув на весь голос:

— Вибирай ся швидче ізза возів, і сідай на коний!

Але не поспіли б зробити сього козаки, колиб Остап не кинув ся в саму середину: вибив запали у шістьох гарматних, тільки не зміг вибити у чотирьох, — прогнали його назад Ляхи. А тим часом чужоземний капитан сам узяв у руку запал, щоб вистрілити з величезної гармати, якої козаки ніколи й не бачили. Страшенно дивилась вона своєю пащекою, і тисяча смерти виглядало звідтіля. І як гримнула вона, а за нею слїдком ще три

инші, задрожала глухо чотири рази земля, — богато наробили вони лиха! Не по однім козакови заплаче стара мати, бючи себе сухими руками в старі груди; не одна вдовою остане ть ся в Глухові, в Немирові, Чернигові й по инших містах. Буде, бідолашня, вибігати що-дня на базар, заглядаючи кождому в очі, чи нема між ними найдорозшого з усіх; але богато пройде через місто всякого війська й ніколи не побачить вона між ними найдорозшого з усіх.

Мов не було половини незамайківського куріня! Мов градом вибиває всю ниву враз, де що колос, то дорогий червінець був, — так їх вибило і положило!

Закипіли козаки! Як схопились усі! Як розлютував ся курінний отаман Кукубенко, побачивши, що красшої половини його куріня нема! Врізав ся він з остатніми своїми незамайківцями в саму середину. З досади посік на капусту першого, що попав ся, богатьох їздців збив з коний, засягнувши списою і їздця і коня, прочистив дорогу до гармат і вже відбив одну гармату; а вже там, бачить, заходить ся уманський курінний отаман і Степан Гуска вже відбиває найбільшу гармату. Кинув він їм сю роботу й повернув з своїми незамайківцями в другу ворожу гущу; і там, де пройшли незамайківці, — там уже вулиця; де повернулись там друга! Так і видко було, як танули ряди і мов снопи падали Ляхи! А біля самих маж Вовтузенко, а з переду Черевиченко, а біля дальших маж Дехтяренко, а за ним курінний отаман Вертихвіст. Двох шляхтичів уже підняв на спису Дехтяренко, та натрапив нарешті на неподатливого третього. Верткий і міцний був Лях, пишною зброєю озброєний і пів сотні самої челяди привів з собою. Помняв він тяжко самого Дехтяренка, звалив його на землю і вже замахнувшись на нього шаблею, закричав:

— Нема між вами, собаками, ні одного, що б посмів стати проти мене!

— А отже є! — промовив, виступивши на перед, Мусій Шило.

Дужий був він козак, нераз отаманував на морі й богато натерпів ся всякої біди. Захопили їх були Турки коло самого Трапезунта і всіх забрали невольниками на ґалери, закували їм

руки і ноги в зелізні кайдани, не давали цілими тижнями пшона й напували гіркою водою морською. Все витерпіли бідні невольники, аби не зрадити віру Христову. Не витерпів отаман Мусій Шило, потоптав ногами святу віру, поганою чалмою обвив свою грішну голову й, зробившись довірцем паші, став ключником на кораблї і старшим над усіми невольниками. Дуже засумували через те бідні невольники, бо добре знали, що коли вже свій продасть віру і пристане до гнобителів, то тяжше й гіркійше бути під його рукою, як під усяким иншим нехристом. Так воно й стало ся. Всїх закував Мусій Шило в нові кайдани, посадивши по три в ряд; прикрутив їм до білої кости тверді ужівки, всїх набив по потилиці, частуючи буханцями. І коли Турки, зраділи, що добули собі такого вірного слугу, почали бенкетувати й, зрадивши свій закон, усі попились, він приніс усі шістьдесять чотири ключі, роздав невольникам, щоб відмикали себе, кидали кайдани в море та брали замість тих шаблї й рубали Турків. Богато тогдї набрали козаки здобичі й повернули ся з великою славою на Січ і довго кобзарі славили Мусія Шила. Вибрали б його й кошовим, та був він якийсь чудний: иншого разу зробить таке дїло, що й наймудрійшому не придумати, а иногдї прямо дурів козак. Пропив він і прогуляв усе, у всїх задовжив ся на Січі, а в додатку прокрав ся як вуличний злодюжка: в ночі забрав з чужого куріня всю козацьку зброю й заставив у шинкаря. За такий соромний учинок привязали його на майданї до стовпа і положили киї, щоб кождий, від щирого серця, потягнув його по спинї; але не найшлось ні одного такого на Запорожі, щоб підняв на нього кия, памятаючи колишнї його заслуги. Такий був козак Мосій Шило.

— Отже є такі, що бють вас, собак! — промовивши він і кинув ся на Ляха.

Тай рубались вони! І наплечники і нагрудники погнулись у обох. Розрубав на нім вражий Лях зелізну сорочку й засягнув вістрєм самого тїла; зачервоніла козацька сорочка. Але не позважав на те Шило й замахнув ся всею жилавою рукою (тяжка була козацька рука!) і гримнув його по голові. Розлетїлась мідяна шапка, захитав ся Лях і впав на землю, а Шило почав рубати й хрестити заголомшеного. Не добивай козаче ворога,

красше повернись назад! Не повернув ся козак назад і тут таки один з челядників убитого загнав йому ножа в шию. Повернув ся тогді Шило і вже засягнув би був смільчака, але він пропав у пороховім димі З усіх боків піднялась тріскотня з самопалів. Похитнув ся Шило і почув, що рана була смертельна. Упав він, ухопившись рукою за свою рану і промовив, звертаючись до товаришів:

— Прощайте, пани, брати, товариші! Нехай же стоїть на вічні роки православна земля наша і най буде вічна її слава!

І заплющив ослаблі свої очі, й полинула козацька душа з суворого тіла. А там уже виїздив Задорожний з своїми, ломив ворожі ряди Вертихвіст і виступав Балабан.

— А що, пани, — спитав Тарас, перекликнувшись з курінними — чи є ще порох у порохівницях? Не ослабла ще козацька сила? Ще не гнуть ся козаки?

— Є ще, батьку, порох у порохівницях, не ослабла ще козацька сила, ще не гнуть ся козаки?

І наперли страшенно козаки: зовсім помішали всі ряди. Низенький полковник ударив на збір і звелїв викинути вісім писаних хоругов, щоб зібрати своїх, далеко розсипаних по всім полю. Всї Ляхи почали збігати ся під хоругви; але не встигли вони ще й вирівнатись, як уже курінний отаман Кукубенко ударив з своїми незамайківцями в середину й насів товстопузого полковника. Не видержав полковник і, повернувши коня, пустив ся, що сили тікати; а Кукубенко далеко гнав його через усе поле, не даючи йому злучити ся з полком. Побачив те з бокового куріня Степан Гуска й пустив ся за ним на вперейми з арканом у руці, пригнувши голову аж на шию свому коневи і, наближившись, відразу накинув аркан йому на шию: весь посинів полковник, ухопив ся за аркан обома руками, силкуючись розірвати його, але в ту мить з великим розмахом загналась йому у самий живіт смертельна списа. Так і остав ся, прибитий до землї. Але не втекти й Гусцї! Не встигли оглянутись козаки, як уже побачили піднятого на чотири списи в гору Степана Гуску! Тільки і встиг промовити неборака:

— Нехай же згинуть вороги і красуєть ся во віки наша Україна!... — І тут таки полинула козацька душа з тіла.

Оглянулись козаки, а вже таки з боку козак Метелиця частує Ляхів, глушить то того, то другого; а з другого боку напирає з своїми отаман Невеличкий; а біля маж перевертає ворога і бе Закрутигуба; а біля дальших маж третій Писаренко розігнав цілу ватагу; а там далі схопились і бють ся вже на самих мажах.

— А що пани, перекликнув ся отаман, виїхавши попереду всіх, — є ще порох у порохівницях? Міцна ще козацька сила? Ще не гнуть ся козаки?

— Є ще, батьку, порох у порохівницях, ще міцна козацька сила, ще не гнуть ся козаки!

А вже упав у воза Бовдюг. Прямо в саме серце влучила його куля; але зібрав старий усі свої сили і промовив:

— Не жаль мені прощати ся з світом. Дай Боже всякому таку смерть! Нехай же пишаеть ся славою во віки наша земля!

І полинула до неба Бовдюгова душа, щоб розказати тим старим товаришам, які давно відійшли на той світ, як уміють битись на Вкраїні й як уміють умирати за святу віру.

Курінний отаман, Балабан, швидко теж повалив ся на землю. Дістались йому три смертельні рани від спис, від кулі й від тяжкого меча . А був він один з найхоробріших козаків; богато разів водив він під своїм отамануванням козаків на море, але найславнійший був його похід на анатолійський беріг. Богато набрали вони тогді цехимів, дорогої турецької габи, киндяків і всякого вбраня, але повертаючись зазнали тяжкого лиха: попали бідолахи під турецькі ядра. Як ударили з турецького корабля, — половина човнів закрутилась і перевернулась, потопивши чимало козаків, але привязані з боку човнів очерети вратували човни від погибелі. Балабан всіми веслами відплив далі, став проти сонця і через те зробив ся невидимий для турецького корабля. Всю ніч потім черпаками і шапками вибирали вони воду й латали пробиті місця; з козацьких штанів поробили вітрила, й таки втекли від найшвидшого турецького корабля. І не тільки, що повернули з достатками на Січ, ще привезли шиту золотом ризу архимандритови Межигорського Спаса, а Покрові, що на Запорожі, вбране з чистого срі

бла. І славили довго потім кобзарі удачність козаків. Тепер поник він головою, прочуваючи смерть, і тихо промовив:

— Здаєть ся менї, пани брати, що вмираю гарною смертю: сїмох зарубав, девятьох списою заколов. Потоптав конем доволї, вже не пригадаю, скілько кулею поклав. Нехай же вічно цвите наша земля!... — І полинула його душа.

Козаки, козаки! не давайте найкрасшого цвіту вашого війська! Вже обступили Кукубенка; вже тільки сім козаків осталось з усього незамайківського куріня; вже й ті ледви відбивають ся; вже закрівавилась на ньому одежа. Сам Тарас, побачивши його біду, поспішав на підмогу. Але пізно наспіли козаки: вже встромили йому під саміське серце спису скорше, чим прогнали ворога козаки. Тихо схилив ся він на руки козакам, що підхопили його, і ринула живим ключем молода кров, немов те дорогоцїнне вино, що несли в скляній посудинї необережні слуги: поховзлись на самім порозї й розбили дорогу посудину: розлилось на землю все вино, і вхопив себе за голову хазяїн; він беріг його на ту гарну хвилину в житю, щоб коли приведе Бог на старости лїт зустрінути ся з товаришем молодого віку, то щоб було згадати з ним давне, колишнє, коли инакше й красше веселив ся чоловік... Повів Кукубенко кругом себе очима й промовив...

— Дякую Богови, що дав менї вмерти на ваших очах, товариші! Нехай же після нас живуть ще красші, як ми жили...

І полинула його молода душа. Взяли її ангели на руки й понесли на небо »Сідай, Кукубенко, одесную Мене! — скаже йому Христос. — Ти не зрадив товариство, соромного дїла не вчинив, не кинув у бідї людий, зберігав Мою церкву«. Усїх засмутила смерть Кукубенка. Вже рідніли дуже козацькі ряди; богатьох, богатьох хоробрих вже не дочислювались; але ще стояли й держались козаки.

— А що, пани, — перекликнув ся Тарас з курінями — є ще порох у порохівницях? Не пощербились ще козацькі шаблї? Не втомилась ще козацька сила? Не гнуть ся козаки?

— Вистарчить, батьку, пороху, добрі ще шаблї, не втомилась козацька сила, ще не гнуть ся козаки!

І знову вдарили козаки так, начеб і втрати ніякої не мали.

Вже тільки три курінні отамани остались живі; червоніла вже скрізь річками кров; високо гатили ся мости з козацького й ворожого трупу. Глянув Тарас на небо, а то вже зграями літають круки! Ну, буде комусь пожива! А вже там підняли на списи Метелицю; вже голова другого Писаренка завертілась і заклі-пала очима! Вже підломив ся і гримнув ся на землю на четверо розрубаний Охрім Гуска.

— Ну! — сказав Тарас і махнув хусткою.

Зрозумів той знак Остап і кинув ся лавою, вирвавшись з засіки, на кінницю. Не витримали сильного напору Ляхи, а він їх гнав і нагнав просто на те місце, де було повбиване в землю кілє й поломані списи. Почали спотикати ся коні і летіли через їх голови Ляхи. А в сю мить корсунці, що стояли остатні за мажами, побачивши що вже можна засягнути ворога кулею, гримнули враз з самопалів. Всі Ляхи збились і змішались, і підбадьорились козаки.

— От і наша побіда! — почули ся з усіх боків запорожські голоси, заграли в сурми й викинули побідну хоругов. Скрізь тікали й ховали ся розбиті Ляхи.

— Ну, ні, ще не зовсім наша побіда! — промовив Тарас, дивлячись на мійську браму, і сказав правду Тарас.

Брама відчинилась і вилетів з неї гусарський полк, краса всіх кінних полків. Під усіми їздцями були всі, як один, карі коні. Попереду всього полку летів лицар дужший і красший за всіх; так розвівалось з під мідної шапки його чорне волосе, і гадюкою вилась на руці дорога шарфа, шита руками першої красавиці. Так і остовпів Тарас, як побачив, що то був Андрій. А він тимчасом розпалений вогнем бою, бажаючи заслужити привязаний на руку дарунок, полетів як молодий швидкий хорт, красший, бистрійший і молодший за всіх у стаї. Підгукнув йому досвідний ловець, — і він полетів, пустив, як одну черту, свої ноги, весь вигнувшись на бік, вириваючи сніг і по десять разів перебігаючи самого заяця в розпалі бігу. Зупинив ся старий Тарас і дививсь на те, як він прочищав перед собою дорогу, розганяв, рубав і в один бік і в другий. Не витерпів Тарас і закричав:

— Як?... своїх?... своїх, чортів сину, беш?...

Але Андрій не бачив, хто був перед ним, свої чи инші які-небудь; нічого не бачив він. Кучері, кучері він бачив, довгі кучері і подібні білому лебедю груди, і сніжну шию, і плечі, і все, що сотворено задля божевільних поцілунків.

— Гей, хлопята! Заманіть менї його к лїсу, заманіть менї тільки його! — гукав Тарас.

І вискочило в ту мить трийцять наймоторнійших козаків, щоб заманити його. І поправивши на собі високі шапки, вони пустились на вперейми гусарам. Ударили з боку передніх, збили їх і відрізали від задних, дали по гостинцю тому й другому, а Голокопитенко дістав шаблею по спинї Андрія, і в ту мить пустились утікати, скільки було козацької сили. Як скипів Андрій! Як збунтувалась у всїх жилах молода кров! Ударив він острими острогами коня й увесь дух полетїв за козаками, не оглядаючись і не бачучи, що позаду нього тільки двайцять чоловіка поспішало за ним; а козаки летіли, скільки сили, на конях і прямо повернули до лїса. Розігнав ся на конї Андрій і вже трохи не настиг Голокопитенка, коли враз чиясь дужа рука вхопила за поводи його коня. Оглянув ся Андрій: перед ним Тарас! Затремтїв він усім тїлом і раптом побілїв як стїна: так необачний школяр, посварившись з товаришем і діставши від нього ляпаса лінійкою по голові, розгорить ся як вогонь, скажено вискакує з лавки й женеть ся за наляканим товаришем, готовий розірвати його на куски, й раптом спотикаєть ся на вчителя, що входить у клясу: вмить притихає скажений порив і падає безсильна злість. Так в одну мить пропала, якби не була зовсім, злість Андрія. І бачив він перед собою тільки страшного батька.

— Ну, що ж ми тепер будем робити? — промовив Тарас, дивлячись йому прямо в очі.

Але нічого не промовив на те Андрій і стояв, потупивши в землю очі.

— Що, синку, помогли тобі твої Ляхи? —

Андрій мовчав.

— Так продати? продати віру? продати своїх? Стій же, злазь з коня!

Покірно, як дитина, зліз він з коня і стояв, ні живий ні мертвий перед Тарасом.

— Стій же й не ворушись! Я тебе породив, я тебе і вбю! — промовив Тарас і, відступивши крок назад, скинув з плечий рушницю.

Білий як полотно був Андрій; видко було, як тихо шепотіли уста його і як він вимовляв чиесь імя; але то не було імя вітчини, імя матері, або братів — то було імя красуні Ляшки. Тарас вистрілив.

Як колос пшениці, підрізаний серпом, як молоде ягня, що почуло під серпом смертельне вістре ножа, схилив він голову й повалив ся на траву, не промовивши ні одного слова.

Зупинив ся синовбиєць і дивив ся довго на бездушне тіло. Він і мертвий був прегарний: мужнє лице його, що недавно було повне сили й непереможного для жіночого серця чару, все ще виявляло чудову красу; чорні брови, як жалібний аксамит, відрізняли його поблідлі черти.

— Чим не козак був? — сказав Тарас. — І станом високий, і чорнобривий, і лице як у дворянина, і рука міцна була в бою! Пропав, пропав без слави, як та собака!

— Батьку, що ти наробив? Се ти вбив його? — спитав, над'їзджаючи, Остап.

Тарас хитнув головою.

Пильно дивив ся мертвому в очі Остап. Жаль йому стало брата, і він промовив:

— Поховаймо ж його, батьку, чесно, щоб не ругались над ним вороги та не рознесли його тіла хижі круки.

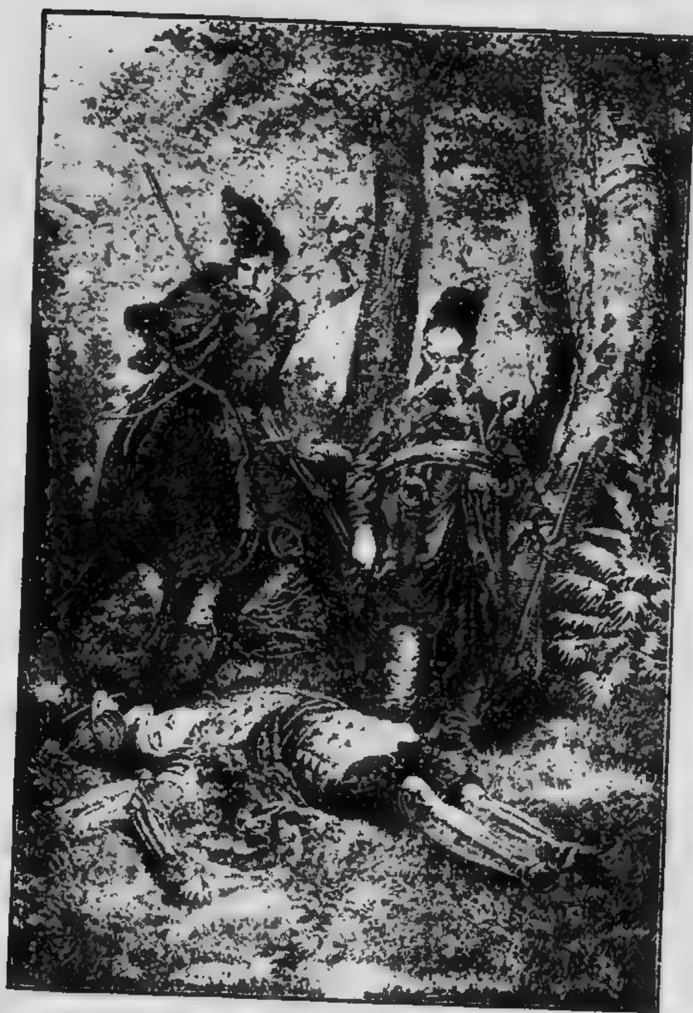
— Поховають його й без нас! — промовив Тарас. — Найдуть ся в нього голосільниці!

І хвилин зо дві думав він, чи кинути його на поталу вовкам-сіроманцям, чи пошанувати його лицарську хоробрість, яку хоробрий повинен пошанувати у всякого, хтоб він не був, — аж бачить, біжить конем Голокопитенко:

— Біда, отамане, поміцніла лядська сила, прибула підмога!

Не встиг промовити Голокопитенко, скаче Вовтузенко:

— Біда, отамане, свіжа прибуває сила!... Не встиг промовити Вовтузенко, Писаренко біжить уже без коня:

— Батьку, що ти наробив? Се ти вбив його? — спитав, над'їзджаючи, Остап. (Стор. 98).

— Де ти, батьку? Тебе шукають козаки! Вже вбито курінного отамана Невеличкого, вбито Задорожного, вбито Черевиченка; але стоять козаки, не хочуть умирати, не побачивши тебе; хочуть, щоб хоч глянув ти на них перед смертю«.

— На коня, Остапе! — гукнув Тарас, поспішаючи, щоб застати ще козаків, щоб подивити ся ще на них та щоб вони подивились перед смертю на свого отамана. Але ще не виїхали

вони з ліса, як уже ворожа сила окружила з усїх боків ліс і скрізь між деревами появились їздцї з шаблями і списами.

— Остапе!... Остапе, не піддавай ся!... — гукав Тарас, а сам вихопив шаблю й почав рубати перших, що попались. А на Остапа вже наскочило разом шестеро; та не в добрий час, видко наскочили: з одного покотилась голова, другий перевернув ся, відступивши; третьому списа проломила ребро; четвертий був відважнїйший, ухилив голову від кулї, й зарила ся коневи в груди горяча куля, — став дубом скажений кінь, упав на землю й затолочив під собою їздця.

— Добре, синку!... Добре, Остапе!... — гукав Тарас. — Ось я слїдком за тобою.

А сам усе відбивав ся від ворога. Рубає і бє Тарас, роздає гостинцї тому й другому, а сам дивить ся все вперед на Остапа; і бачить він, що вже знову причепилось до Остапа трохи не осьмеро в купі.

— Остапе!... Остапе! — гукав Тарас, пробиваючи ся до нього й рубаючи на капусту всякого, хто тільки навернув ся. — Ех Остапе, Остапе!...

Але немов тяжким каменем ударило його самого в ту мить. Все закрутилось і перевернуло ся в його очах. На мить замигали перед ним голови, списи, вогонь, листє з дерева, що замигтїло йому прямо в очі. І упав він, як підрубаний дуб, на землю. І туманом повило його очі.

X.

— Довго ж я спав! — промовив Тарас, прочумавшись, мов після тяжкого пяного сну і силкуючись розпізнати, що кругом нього.

Страшенну неміч чув він у всїм своїм тїлї. Ледви маячіли перед ним стїни і кути невідомої йому комнати. Нарештї замітив він, що перед ним сидить товкач і, здавалось, прислухуеть ся до кождого його віддиху.

— »Еге, — подумав собі Товкач: — заснув би ти може й на віки«.

Але не промовив нї слова, погрозив пальцем і дав знак, щоб мовчав.

— Та скажи ти мені, де я тепер? — спитав знову Тарас, силкуючись нагадати усе, що було.

— Мовчи! — промовив суворо товариш. — Що тобі хочеть ся знати? Хиба не бачиш, що весь порубаний? Вже два тижні, як ми з тобою женем ся, не віддихаючи, і як ти в горячці плетеш усяку дурницю. Ось у перве заснув спокійно. Мовчи ж, коли не хочеш накоїти сам собі лиха.

Але Тарас усе силкувавсь позбирати думки, щоб нагадати минуле.

— Та мене ж окружили були і вхопили зовсім Ляхи? І не міг я ніяким чином вибити ся з юрби?

— Мовчи кажу тобі, чортів сину! — гукнув Товкач сердито, як нянька, що їй терпцю не стало, кричить непосидющій дитині. — Що тобі з того, як вискочив? Досить того що вискочив! Найшлись люди, що не покинули тебе, — ну й годі, буде з тебе! Нам ще не одну нічку тікати разом. Ти думаєш, що пішов за ціну простого козака? Ні, твою голову оцінували на дві тисячі червінців.

— А Остап? — крикнув раптом Тарас, напружаючись, щоб устати, і раптом нагадав, як Остапа вхопили і звязали на його очах що він тепер у лядських руках.

І обгорнуло горе стару голову. Зірвав він усі перевязки з ран своїх і жбурнув їх далеко від себе, хотів щось таке сказати, та замість того почав він плести безглузді нісенітниці. А тим часом товариш стояв перед ним, лаяв ся й сипав, як з мішка жостокими докірливими словами. Нарешті вхопив він його за руки й ноги, сповив, як дитину, поправив усі перевязки на ранах, загорнув його в волову шкіру, привязав улубки й, прикріпивши шнурами до сідла помчав ся далі з ним в дорогу.

— Хоч неживого, а довезу тебе! Не попущу, щоб Ляхи поглумились над твоєю козацькою вродою, щоб на кусні рвали твоє тіло та кидали його в воду. Нехай же, хоч і буде орел клювати з твого лоба очі, то нехай вже красше степовий, наш орел, а не лядський, не той, що прилітає з лядської землі. Хоч неживого, а довезу тебе на Україну!

Так говорив вірний товариш. Гнав без віддиху день і ніч і привіз його непритомного в саму Запорожську Січ. Там почав

він лічити його невтомимо травами й усякими ліками; найшов якусь знахарку-Жидівку, яка цілий місяць поїла його всяким зілєм і нарешті Тарасови стало лекше. Чи то ліки, чи його залізна сила взяла гору, досить, що через півтора місяця став Тарас на ноги; рани загоїлись і тільки шрами на тілі показували, як глибоко колись був порубаний старий козак. А проте видко було, що він став похмурений і сумний. Три глибокі зморшки насунулись на його чоло і вже більше не сходили з нього. Оглянув ся він кругом себе: все нове на Січі, всї старі товариші повмирали. Н. одного з тих, що стояли за справедливе діло, за віру і братерство. І ті, що пішли з кошовим в погоню за Татарами, і тих уже не було давно: всї наложили головами, всї погинули, хто в кровавім бою поклав свою голову, хто від безвіддя і безхлїбя в кримськім степу серед солончаків, хто в неволї загинув, не витерпівши наруги; і самого старого кошового давно вже не було на світї, і нікого з колишнїх старих товаришів; і вже поросла травою колишня кипуча козацька сила. Чував він тільки, що бенкет був бучний: всю перебито посуду, нїгде не осталось вина нї краплини, рознесли гостї й челядь усї дорогі кубки, — і смутний стоїть хазяїн дома, думаючи:

— Краще б того бенкету й не було.

Даремно пробували розвеселити Тараса; даремно сиві кобзарі приходили по два й по три розважати й славити вчинки Тараса, — суворо й байдужно дивив ся він на все і на його нерухомім обличчю пробивалось невимовне горе, і тихо, понуривши голову, шепотів він:

— Сину мій! Остапе мій!

Запорожцї збирались у морський похід. Двіста човнів спустили вони на Днїпро і Мала Азия побачила їх, з голеними головами і довгими чубами як вогнем і мечем руйнували її цвитучі береги; бачила чалми своїх мешканців магометан розкидані, мов квіти, по змочених кровю полях або пригнані хвилею до берегів. Вона бачила чимало заваляних дехтем шаровар, жилавих рук з чорними нагайками. Запорожцї поїли й поломали весь виноград; в мечетах оставили цїлі купи гною; перські дорогі шалї драли на очкури й підперізували ними заваляні

дехтем жупани. Довго ще потім находили в тих місцях запорожські коротенькі люльки. Весело плили козаки назад; за ними гнав ся десятигарматний корабель і, стріляючи з усіх гармат, розігнав їхні легкі човна, як птахів. Третя частина їх потонула у морських хвилях але останні знову зібрались до купи і приплили до гирла Дніпра з двайцятьма бочівками, повними цехинів. Але все те вже було байдуже Тарасови. Він їхав у лу-

Довго сидів він там, схиливши голову на груди і все шепотів:
— Остапе мій! Остапе мій! (Стор. 104).

ги й на степ, ніби на лови, але його набої все остались цілими.
І поклавши рушницю, повен невимовної туги, сідав він на бере-
зї моря. Довго сидів він там, схиливши голову на груди і все
шепотів:

— Остапе мій! Остапе мій!

Перед ним, розстелившись, блищало Чорне море; далеко
десь в очереті кигикала чайка; білий вус його сріблив ся, і сльо
за падала одна за другою.

І не витерпів нарешті Тарас.

— Хоч би там що було, а поїду дізнатись, що з ним: живий
він? чи в могилї? чи вже може і в могилї нема його? Дізнаюсь,
щоб там не було!

І через тиждень упинив ся він в Умані, узброєний, на конї,
з списою, шаблею, подорожною боклагою при сїдлї, похідним
горшком з саламахою, пороховими набоями, путами на коня і
всяким иншим знадібєм. Він під'їхав просто до брудної неве-
личкої хатки, в якій два маленькі віконця ледви було видко,
так були закурені, хто зна чим; димар був затканий шматина-
ми, й дїрава стріха вся вкрита воробцями. Купа всякого смітя
лежала перед самими дверми. З вікна визирала голова Жидів-
ки в очіпку з потемнїлими перлами.

— Чоловік дома? — спитав Бульба, злїзаючи з коня і при-
вязуючи поводи до зелїзного гака, що був біля самих дверий.

— Дома, — відповіла Жидівка і зараз же винесла корчик
з пшеницею коневи й кухоль пива лицареви.

— Де ж твій Жид?

— Він у другій комнатї, молить ся, — відповіла Жидівка,
кланяючись і бажаючи »на здоровля«, коли Бульба підніс до
губ кухоль.

— Остань ся тут, нагодуй і напій мого коня, а я піду, пого-
ворю з ним на одинцї. У мене є до нього дїло.

Сей Жид був відомий Янкіль. Він вже опинив ся тут і був
орендарем і корчмарем; прибрав по трохи всїх околичних па-
нів і шляхтичів у свої руки, висмоктував поволи всї гроші й ду-
же дав почути своє жидівське істноване в сїм закутку. На три
милї кругом не було нї одної доброї хати: все порозвалюва-
лось, остали самі злиднї та дрантє: немов після пожежі або чу-

ми спустів увесь край. І коли б ще років з десять пожив там Янкіль, то він мабуть спустошив би й ціле воєводство.

Тарас увійшов у комнату. Жид молив ся, накрившись доволі брудним богомілєм, і повернув ся, щоб останній раз плюнути по звичаю своєї віри, коли раптом очі його зустріли Бульбу, що стояв позад нього. Так і замигтіли перед жидовими очима перш усього дві тисячі червінців, що були обіцяні за Тарасову голову; але він посоромив ся своєї ненаситности й силкував ся придушити в собі вічну думку про золото, яка, мов пявка, смокче Жидову душу.

Слухай, Янкіль! — промовив Тарас до Жида, який почав кланятись перед ним і запер обережно двері, щоб їх не побачили. Я виратував тобі житє, — тебе б були розірвали Запорожці, як собаку, — тепер твоя черга, тепер ти зроби менї послугу!

Лице у Жида трохи зморщилось.

— Яку послугу? Коли таку послугу, що можна зробити, то чому й не зробити?

— Не балакай нічого. Вези мене у Варшаву.

— У Варшаву? Як у Варшаву? — промовив Янкіль, а брови й плечі його піднялись до гори від здиваваня.

— Не кажи менї нічого. Вези мене у Варшаву. Що б і не було, а я хочу ще раз побачити його, сказати йому хоч одно слово.

— Кому сказати слово?

— Йому, Остапови, мому синови.

— Хиба пан не чув, що вже...

— Знаю, знаю все: за мою голову дають дві тисячі червоних. Знають вони, дурні, ціну їй! Я тобі пять тисяч дам. Ось тобі дві тисячі завдатку, — і Бульба висипав з шкуряного гамана дві тисячі червінців, — а решту, як вернусь.

Жид у мить вхопив плахтину і накрив ним червінцї.

— Ай, гарне золото! Ай, добре золото, — промовляв він, обертаючи на всї боки червінець у руках і пробуючи його на зубах. Я думаю, той чоловік, у якого пан забрав такі червінцї, й години не прожив на світї: побіг заразісінько до річки і втопив ся після таких славних червінців.

— Я б не просив тебе. Я б може й сам найшов дорогу у Варшаву, але мене можуть якнебудь пізнати й захопити кляті Ляхи, бо я на вигадки не здатний. А ви, Жиди, на те тільки й сотворені. Ви хоч самого чорта обманите; ви знаєте всї штуки; ось через що я до тебе прийшов. Та й у Варшаві я сам нічого б не вдіяв... Зараз запрягай воза і вези мене!

— А пан думає, що так прямо взяв кобилу, запряг та й гайда: »гей, вьо, сива!« Пан думає, що так, як є, не сховавши, можна везти пана!

— Ну, то ховай, ховай, як знаєш; може б у порожню бочку, або що?

— Ой, ой! І пан думає, що можна його сховати в бочку? Пан хиба не знає, що кождий подумає, що в бочцї горівка?

— Ну, то най думає, що горівка.

— Як? Най думає, що горівка? — охнув Жид і вхопив себе обома руками за пейси, а потім підняв до гори обидві руки.

— Ну, чого ж ти так остовпів?

— А пан хиба не знає, що Бог на те дав горівку, щоб усякий її пробував? Там усе ласуни, шляхтич буде бігти пять верств за бочкою, продовбає дірочку й, побачивши, що не тече, подумає: » Жид не повезе порожньої бочки; мабуть тут щось не те! Схопити Жида, звязати Жида, забрати у Жида всї гроші, посадити в тюрму Жида!« Бо все, що тільки є поганого, все звалюють на Жида; бо Жида всякий за собаку має; бо думають, що коли він Жид, то вже не чоловік!

— Ну, то покладь мене на віз з рибою!

— Не можна пане, їй Богу, не можна. По всій Польщі люди голодні тепер, як собаки: і рибу розкрадуть і пана найдуть...

— То вези мене, хоч на чортї... тільки вези!

— Слухайте, слухайте, пане! — промовив Жид, підсунувши рукави в гору й підійшовши до нього з розставленими руками. — Ось що ми зробимо. Тепер будують скрізь кріпости і замки, з Німеччини наїхали французькі інжинери, через те по дорогах везуть богато цегли й каміня. Пан най ляже на днї воза, а верх я закладу цеглою. Пан собі дужий і міцний і через те йому буде байдуже, коли буде трохи важкенько, а я на споді у возї зроблю дірочку, щоб годувати пана.

— Роби, як хочеш, тільки вези!

І через годину віз з цеглою виїхав з Умяна, запряжений двома жидівськими шкапами. На однїй з них сидїв високий Янкіль, і довгі кучеряві пейси його розвівали ся з під жидівської ярмурки, коли він підтрясав ся на коняці, довгий, як верства, поставлена при дорозї.

XI.

В той час, коли се дїялось, на пограничних місцях не було ще нїяких митників та об'їздчиків, сеї страшної біди підприємчивих людий, і через те всякий віз, що хотів. Коли-ж хто й обшукував та ревізував, то робив се більше за для власної втїхи, особливо, коли на возї лежало дещо, що приманювало око, а власна рука мала міць і вагу. Але до цегли охочих зовсїм не було і без перешкоди в'їхав віз головною брамою до міста. Бульба, лежачи в своїй тїснїй клїтцї, чув тільки шум, крики возниць і більш нїчого. Янкіль, підплигуючи на своїй низенькій, пилом припалій коняцї, повернув, покрутивши трохи вулицями, в темну й вузеньку вулицю, що звалась Болотною або Жидівською, бо тут справдї жили Жиди майже з усеї Варшави. Ся вулиця була дуже подібна до виверненої утроби заднього двора. Сонце, здавалось, не заглядало сюди нїколи. Зовсїм почорнїлі деревяні хатки, з силою протягнутих з вікон жердок, робили темрчву ще більшою. Денеде червонїла між ними цегляна стїнка, але й вона в богатьох місцях вже зовсїм почорнїла. Иногдї тільки в горі витинкуватий кусок стїни, обхоплений сонцем, блищав нестерпною для очий білизною. Тут усе начеб хто позбирав неподібне одно на друге: ринви, лахмітє, лупина, викинуті клепки з розбитого шафлика. Всякий, хто тільки мав що непотрібне, викидав те на вулицю і робив прохожим втїху задоволити всї свої почутя сею поганю. Їздець сидячи на конї, трохи-трохи не досягнув рукою жердок, перекинутих через вулицю з одної хати на другу, на яких висїли жидівські панчохи, коротенькі штанцї і копчена гуска. Иногдї доволї гарненьке личко Жидівки, вбране почорнїлими перлами, визирало з старого віконця. Купа Жиденят, заваляних, обідраних з кучерями-

ми головами, верещала й качала ся в болоті. Рудий Жид, з веснівками по всім лиці, що через те було подібне до воробячого яйця, визирнув з вікна і зашварготів до Янкіля на своїй жидівській мові, і Янкіль зараз же в'їхав у двір. Вулицею йшов другий Жид,, зупинив ся і теж пристав до розмови і коли Бульба викарабкав ся нарешті з під цегли, він побачив трьох Жидів, що шварготіли дуже палко.

Янкіль звернув ся до нього й сказав, що все буде зроблено, що його Остап сидить у місцевій вязниці і хоч тяжко буде перемовити сторожу, одначе він надієть ся, що зробить так, щоб вони побачились.

Бульба війшов з трьома Жидами в комнату.

Жиди почали знову шварготіти між собою своєю незрозумілою мовою. Тарас поглянув на кождого з них. Щось здавало ся, глибоко потрясло його: на грубім і байдужнім обличі його загорів ся могутній вогонь надії, — тої надії, що загляне иногдї до чоловіка і в остатні хвилини розпуки; старе серце його почало бити ся дужче, немов би в юнака.

— Слухайте, Жиди! — промовив він і в голосї його почув ся наче захват: — ви все на світї зможете зробити, викопаєте зо дна моря; і пословиця така давно вже зложила ся, що Жид сам себе вкраде, коли захоче вкрасти. Виратуйте менї мого Остапа! Дайте йому змогу втекти з диявольських рук. Ось я сьому чоловікови обіцяв двайцять тисяч червінців, — я додам ще двайцять. Всї, які у мене є, дорогі кубки й закопане в землї золото, хату й остатню одежу продам і зроблю з вами умову на все житє, що все, що добуду на війнї, дїлити му з вами на половину.

— О, не можна, любий пане, не можна! — промовив, зітхнувши, Янкіль.

— Нї, не можна! — промовив і другий Жид.

Всї три жиди переглянулись по собі.

— А якби спробувати? — промовив боязко третій, поглядаючи на тих двох. — Може Бог поможе.

Всї три Жиди зашварготіли по нїмецьки. Бульба, хоч і як напружував своє вухо, нїчого не міг розібрати; він чув тільки дуже часто слово »Мардохай«, і біль нїчого.

— Слухайте, пане: — промовив Янкіль. Треба порадити ся з таким чоловіком, з таким, якого ще й на світі ніколи не було. Уй-уй, то такий мудрий, як Соломон, і коли він нічого не вдіє, то вже ніхто на світі не вдіє. Сидіть тут; ось ключі, не пускайте нікого!

Жиди вийшли на вулицю.

Тарас запер двері і дивив ся в маленьке віконечко на ту брудну жидівську вулицю. Три Жиди зупинились насеред вулиці й почали розмовляти досить з запалом; до них пристав швидко четвертий, нарешті пятий. Він чув знову: »Мардохай, Мардохай«. Жиди все поглядали в один бік вулиці: нарешті в кінці її зза дрантивої хатини з'явилась нога в жидівськім патинку і майнули поли кафтана.

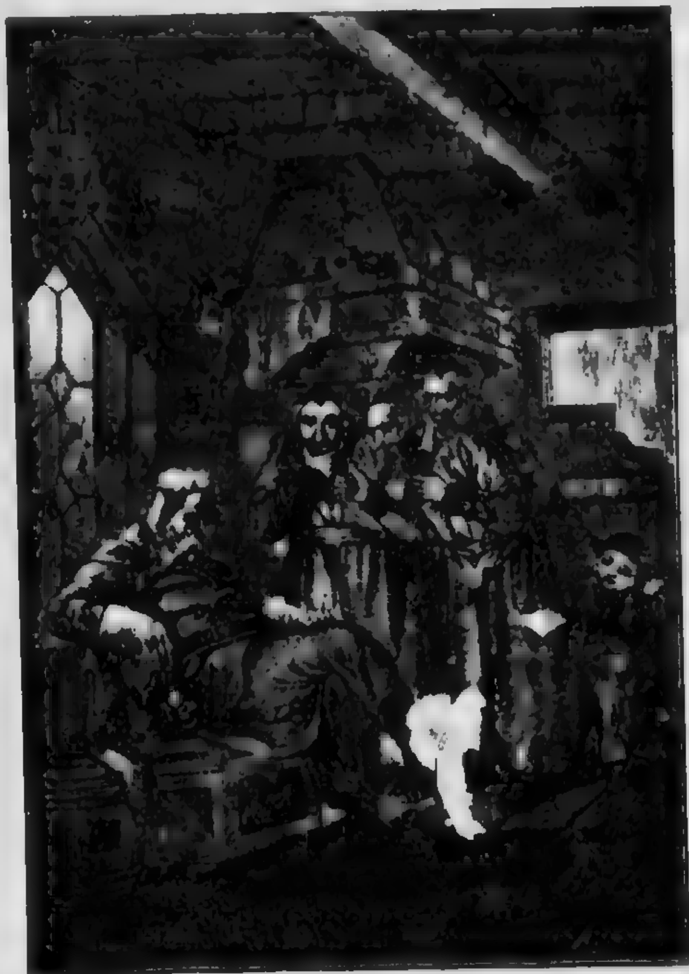
— А Мардохай, Мардохай! — закричали всі Жиди в один голос.

Худий Жид, трохи низший від Янкіля, але дуже вкритий зморшками, з товстезною верхньою губою, підійшов до нетерпеливого гуртка, і всї Жиди на перебій почали росказувати йому щось, а Мардохай кілька раз поглядів на маленьке віконечко, і Тарас догадав ся, що розмова ішла про нього. Мардохай махав руками, слухав, перебивав мову, часто плював на бік і, задираючи поли кафтана, засовував у кишені руки й виймав з відтіля якісь брязкала, показуючи всїм препогані штани. Нарешті всї Жиди підняли такий крик, що Жид, який стояв на сторожі, мусів дати знак, щоб замовкли, і Тарас почав уже боятись, чи безпечно тут йому, але нагадав, що Жиди не можуть инакше розмовляти, тільки на вулиці, і що їхнього шварготаня сам чорт не розбере, і заспокоїв ся.

Через дві хвилини Жиди всї разом увійшли до нього в комнату. Мардохай приближив ся до Тараса, поплескав його рукою по плечах і промовив:

— Коли ми та Бог захочемо зробити, то вже буде так, як треба.

Тарас подивив ся на того Соломона, якого ще не було на світі, і якась надія заблимала в нього в души. Справді вигляд його міг викликати деяке довіре; верхня губа у нього було якесь страхіте; товстість її певно збільшалась від якихсь сто-

Мардохай приближив ся до Тараса, поплескав його рукою по плечах і промовив:
— Коли ми та Бог захочемо зробити, то вже буде так, як треба. (Стор. 109).

ронніх причин. У бороді сього Соломона було тільки пятнайцять волосків, тай то тільки з лївого боку. На всьому ж лиці у Соломона було стільки знаків від побоїв, побраних за відвагу, що він безпечно давно вже й лік загубив їм і звик уважати їх за родимі.

Мардохай вийшов з своїми товаришами, повними подиву для його мудрости. Бульба остав ся сам. Він був у дивнім станї: він почував у перве на своїм віку якусь трівогу. Душа йо-

го була мов у пропасниці. Він не був тим колишнім, непохитним, кріпким як дуб; він був тепер малодушний, слабий. Він тремтів, почувши найлекший шелест, або побачивши нову жидівську постать, що з'явила ся в кінці вулиці. В такім стані пробував він увесь день, не їв, не пив, і очі його не відвертались ні на хвилину від невеличкого віконечка на вулицю. Нарешті, вже у вечері з'явив ся Мардохай і Янкіль. Серце у Тараса завмерло.

— Що? Як? Удалось? — спитав він їх з нетерпеливостю дикого коня.

Але перше, ніж Жиди почали відповідати йому, Тарас запримітив, що у Мардохая вже не було й остатнього пейса, який, хоч і не дуже чепурний, все ж таки кучерявив ся з під ярмурки. Видко було, що він хотів щось сказати, але намолов таких дурниць, що Тарас нічого не розібрав. Та й сам Янкіль прикладав дуже часто руку до рота, немов би болів на простуду.

— Ой, любий пане! — промовив Янкіль, — тепер зовсім не можна! Їй-Богу, не можна! Такий поганий народ, що йому слід би на саму голову наплювати. От і Мардохай те саме скаже. Мардохай робив таке, чого ще ніхто на світі не робив; але Бог не схотів, щоб так було. Три тисячі війська стоїть, і завтра їх усіх будуть карати смертю.

Тарас подивив ся в очі Жидам, але вже спокійно, без гніву.

— А коли пан схоче побачитись, то завтра треба рано, так щоб ще й сонце не зійшло. Вартові згодили ся й один левентар обіцяв. Тільки най їм не буде на тім світі щастя, ой веймір! Який жадний народ! І між ними таких нема: по пів сотні червінців я дав кождому, а левентареви...

— Добре. Веди мене до нього! — промовив рішучо Тарас, і вся твердість його вернулась до нього в душу.

Він згодив ся на те, щоб переодягтись за чужоземного графа, що приїхав з німецької землї, як радив йому Янкіль. Вже й одежу вспів принести з собою догадливий Жид. Була вже ніч. Хазяїн дому, відомий уже рудий Жид з веснівками, витягнув тонкий сінник, накритий якоюсь рогожею, і постелив на лаві для Бульби. Янкіль ляг на підлозї, постеливши другий такий самий сінник. Рудий Жид випив невеличку чарку якоїсь настойки, скинув кафтан і зробившись у своїх панчохах і патинках

трохи подібним до курятка, пішов з своєю Жидівкою в щось таке, що подобало на шафу. Двоє Жиденят, як дві маленькі хатні собачки, лягло на підлозї біля шафи. Але Тарас не спав; він сидів нерухомо і легко тарабанив пальцями по столї; він держав у зубах люльку і пускав дим, від якого Жид з просоня чхав і закутував у простирало ніс. Тільки почало сїріти на дворі, він уже штохнув ногою Янкіля.

— Вставай, Жиде, і давай свою ґрафську одежу.

За хвилину одяг ся він; почорнив вуса, брови, надів на тімя маленьку темну шапочку — і ніхто з близших козаків не пізнав би його. На погляд здавалось йому не більш як трийцять пять літ. Здоровий румянець грав на його щоках, і навіть шрами подавали йому більшої поваги. Одежа, вбрана золотом, дуже була йому до лиця.

Вулиці ще спали. Ні одна крамарська душа ще не показувалась на містї з кошиком у руках. Бульба і Янкіль підійшли до будинку, що був подібний до сидячої чаплї. То був низький, широкий величезний, почорнїлий будинок, в якім з одного боку стирчала, як шия чорногуза, довга башта, а поверх неї кусень покрівлї. Сей будинок служив для ріжних цїлий: тут була й касарня і вязниця і навіть суд. Бульба й Янкіль увійшли в браму й опинились серед просторої салї або критого двору. Мало не тисяч людий спало покотом. Просто йшли низенькі двері, перед якими сиділи два вартові і бавили ся якоюсь грою, бючи один одного пальцями по долонї. Вони мало звертали уваги на те, хто прийшов, і тільки тогдї обернули голови, як Янкіль промовив:

— Се ми; чуете панове, се ми.

— Ідїть! — промовив один з них, відчиняючи одною рукою двері, а другу підставляючи свому товаришеви для ляпаса.

Вони війшли у вузкі й темні сїни, якими знов дійшли до такої ж салї з маленькими віконцями в горі.

— Хто йде? — гукнуло кілька голосів, і Тарас побачив чимало вояків у повній зброї. — Нам нікого не велено пускати!

— Се ми! — кричав Янкіль. Їй Богу, ми, ясні панове!

Але ніхто не хотів слухати. На щасте, під ту хвилину надійшов якийсь черевань, з усього видко, що старший, бо лаяв ся дужче за всіх.

— Пане, се ж ми; ви вже нас знаєте, і пан грабя ще буде дякувати...

— Пропустіть, сто дітьків чортовій мамі! І більш нікого не пускайте. Та шабель щоб ніхто не скидав і не собачив ся на підлозі...

Що далі наказував красномовний черевань, вже не чули Бульба і Янкіль.

— То ми... то я... то свої! — запевняв Янкіль, стрічаючись з ким. — А що, можна тепер? — спитав він одного з вартових, коли вони нарешті прийшли до того місця, де сіни вже кінчились.

— Можна; тільки не знаю, чи пропустять вас у саму тюрму. Тепер уже нема там Яна; замість нього стоїть там другий, — відповів вартовий.

— Ой вей! — зітхнув тихо Жид, — се погано, любий пане!

— Веди! — промовив уперто Тарас. Жид послухав.

Біля дверий до льоху стояв гайдук з вусами в три ряди. Верхній ряд ішов назад, другий прямо в перед, третій в низ, і се робило його дуже подібним до кота. Жид зігнув ся в три погибелі і майже боком підійшов до нього.

— Ваша ясновельможність! Ясновельможний пане!

— Се ти, Жиде, до мене говориш?

— До вас, ясновельможний пане!

— Гм... а я тільки гайдук! — промовив усач з повеселілими очима.

— А я, їй Богу, думав, що то сам воєвода. Ай, ай, ай... — і Жид покрутив головою і розставив пальці. — Ай, який поважний вигляд! Їй Богу, полковник, зовсім полковник! От тільки на один палець додати то вже й полковник!... Треба би пана посадити на коня, такого скорого, як муха, тай нехай муштрує полки!

Гайдук поправив нижній ряд вусів і очі його зовсім розвеселились.

— Що то за нарід — вояки! — промовив далї Жид. — Ох, веймір, що за гарний нарід! Шнурочки, бляшечки... так від них блищить, як від сонця; а дївчата, де тільки вздрять вояка... ай, ай... — і Жид знову покрутив головою.

Гайдук закрутив рукою верхні вуса й пропустив крізь зуби щось подібне до іржаня коняки.

— Прошу пана зробити послугу — промовив Жид. — Ось князь приїхав з чужого краю, хоче подивитись на козаків. Він ще з роду не бачив, що то за люди, ті козаки.

Поява чужоземних ґрафів і баронів була в Польщі не нови на; вони часто приїздили тільки з одної цікавости, подивити ся на той майже півазиятський куток Европи: бо Московщину й Україну вони мали вже за Азию. І тому гайдук, уклонившись доволї низенько, уважав за потрібне декілька слів докинути від себе.

— Я не знаю, ваша ясновельможність, — заговорив він — чого вам хочеть ся дивитись на них. То собаки, а не люди. І віра в них така, що ніхто не поважає.

— Брешеш ти, чортів сину !— гукнув Бульба. — Сам ти собака! Як ти смієш казати, що нашу віру не поважають! То вашу еретицьку віру не поважають!

— Еге, еге! — промовив гайдук — тепер я знаю, голубчику, хто ти: ти сам з тих, що сидять у мене. Пострівай же, я покличу наших.

Тарас побачив свою необачність, але впертість і досада не дали йому подумати, якби поправити похибку. На щастє Янкіль в ту ж хвилю почав сам:

— Ясновельможний пане! Як же можна, щоб ґраф та був козак? А як би він був козак, то де б він дістав собі таке вбранє й такий вигляд ґрафський.

— Балакай собі! — і гайдук уже роззявив був широкий рот свій, щоб крикнути.

— Ваша королївська величносте! — Мовчіть! Мовчіть ради Бога! — зарепетував Янкіль. — Мовчіть! Ми вже вам заплатимо так, як ще ви нїколи не бачили: ми дамо вам аж два золоті червінцї.

— Овва! два червінці! Що мені два червінці! Я цируликови даю два червінці за те, щоб він мені тільки половину голови виголив. Сто червоних давай, Жиде! — І гайдук закрутив верхній ряд вусів. — А коли не даси сто червінців, зараз закричу!

— І нащо так богато? — гірко промовив Жид, розвязуючи свій шкіряний гаман; але його щастє ,що в гамані більше не було, і що гайдук далї сотнї числити не вмів.

— Пане, пане, ходімо швидче! Бачите, який тут народ негарний! — забелькотав Янкіль, бачучи, що гайдук перебирав на руці червінці, немов жалуючи, що мало заправив

— Що ж ти, чортів гайдуче, — промовив Бульба — гроші взяв, а показати не думаєш? Ні, ти повинен показати! Вже коли гроші взяв, то мусиш показати!

— Йдіть, йдіть до чорта! А ні, то я в сю ж мить дам знати і вас тут . . . Швидко ноги наплечі, кажу вам!

— Пане, пане! Ходїм! Їй Богу ,ходїм! Цур їм, най їм приснить ся таке, що тільки плюнути треба, — кричав бідний Янкіль.

Бульба поволи, похиливши голову, повернув ся і пішов назад, а за ним Янкіль, тяжко докоряючи, бо гриз його жаль за марно потраченими червінцями.

— І на що було зачіпати; Най би, собака лаяв ся! То вже такий народ, що не може не лаятись! Ой веймір, яке щастє посилає Бог людям! Сотня червінців за те тільки що нас прогнав! Анаш брат: йому й пейси обірвуть і з морди зроблять таке, що й дивитись бридко, і ніхто не дасть сто червінців. Ох, Боже мій! Боже мій!

Але ся невдача більший вплив мала на Бульбу; вона світила ся пожираючим вогнем у його очах.

— Ходїм, — промовив він нараз, немов стрепенувшись. — Ходїм на майдан. Я хочу побачити, як будуть його мучити.

— Ой пане! Нащо йти? Ми-ж уже тим не поможем.

— Ходїм! — уперто промовив Бульба і Жид, як нянька зітхаючи, поплїв ся слїдом за ним .

Майдан, де мала відбувати ся кара, не тяжко було найти: народ сунув туди з усїх кінців. В той дикий вік се було одно з найцікавійших видовищ не тільки для черні, але й висших кру-

гів. Богато старих побожних жінок, сила молодих боязких панночок, пань, яким потім цілу ніч ввижались кріваві трупи, які кричали з просоня так, як тільки може крикнути пяний гусарин, не пропускали нагоди подивити ся ще раз. »Ах, які муки!« кричало богато з них в гістеричній пропасниці, закриваючи очі й відвертаючись; і все таки стояли й дивили ся досить довгенько. Инший і рота роззявив і руки витягнув у перед, бажав би вискочити всім на голови, щоб звідтіля побачити виднійше. З юрби вузеньких, невеличких і звичайних голов висовував свою товсту пику різник, який стежив за всею процедурою як знавець, байдужно перекидаючись словами з оружейником, якого називав кумом, бо в свята напивав ся з ним в однім шинку. Одні розмовляли палко, другі навіть бились об заклад; але найбільше було таких, що на весь світ божий і на все, що діеть ся на світі, дивлять ся, колупаючи пальцем в носі. На переді, біля самих учасів, що складали мійську ґвардию, стояв у військовім убраню молодий шляхтич, чи може тільки здавав ся шляхтичем, який надів на себе рішучо все, що тільки мав, так що дома осталась тільки подерта сорочка та старі чоботи. Два ланцюшки, один поверх другого, висіли в нього на шиї з якимсь дукачем. Він стояв з коханою своєю Юзею і без упину оглядав ся, щоб хто не заваляв її шовкового вбраня. Він їй пояснив усе так, що вже нічого не можна було більше додати.

— Ось отсе, серденько Юзисю, — толкував він — весь народ, що ви тут бачите, прийшов на те, щоб подивитись, як будуть карати смертю злочинців. А ось той, серденько, що ви бачите, держить сокиру й иньші струменти, то кат і він буде їх карати. І як почне їх колесувати й инші робити муки, то злочинець ще буде живий; а як відрубає йому голову, то він серденько, зараз же й помре. Вперед буде кричати й рухатись, але як тільки відрубають голову, тогді вже він не зможе ні кричати, ні їсти, ні пити, — через те, серденько, що в нього вже більше не буде голови. — І Юзися всего того слухала з ляком і цікавостю.

Дахи домів були мов маком усіяні народом. З стрихових вікон визирали якісь чудні морди з вусами й немов би очіпками на головах. На бальконах, під наметами, сиділо маґнатство.

Гарненька ручка панни-реготухи, виблискуючи мов сніг на сонці, держались за поруче. Ясновельможні пани, добре годовані, дивили ся поважно. Хлоп у блискучім убраню з вильотами розносив усякі напитки й наїдки. Часом якась жартоблива чорноока панна брала своєю чарівною ручкою ласощі або овочі й кидала в народ! Юрба голодних лицарів підставляла свої шапки, і який-небудь довгий шляхтич, що піднимавсь над юрбу цілою головою, в полинянім червонім контуші з почорнілими, колись золотими шнурками, перший хапав своїми довжезними руками, цілював здобич, притуляв її до серця і потім клав у рот. Сокіл, що висів у золотій клітці під бальконом, теж дивив ся навкруги: перегнувши на бік дзюба і піднявши лапу, він з увагою розглядав юрбу. Ось юрба враз загула, і з усїх боків почулось:

— Ведуть... ведуть!... козаки!...

Вони йшли без шапок, з довгими чубами; бороди у них теж попідростали. Вони йшли не боязко, не понуро, але з якоюсь тихою гордістю; їх одежа з дорогого сукна зносила ся й тїпалась на них старим лахмітєм; вони не оглядались і не кланялись народови. Попереду йшов Остап.

Що почув у серці старий Тарас, коли побачив свого Остапа? Що діялось тогдї в його души? Він дивив ся на нього з юрби і не пропустив нї одного його руху. Вони підійшли до самого місця кари. Остап зупинив ся. Йому першову приходилось випити гірку чару муки. Він глянув на своїх і, піднявши руку в гору, промовив гучним голосом:

— Дай же, Боже, щоб усї, які тут стоять, єретики, не почули нечистиві ,як мучить ся християнин! Щоб нїхто з нас не промовив нї слова! — Після сього він підійшов до помосту.

— Добре, синку, добре! — тихо промовив Бульба і понурив у землю свою сиву голову.

Кат зірвав з Остапа старе лахмітє, йому звязали руки й ноги в навмисне зроблені штанки... Але не будемо жахати читачів картиною пекельних мук, від яких до гори встає волосе. Вони зродили ся в той дикий, лютий вік, коли чоловік жив одним кровавим воєвничим житєм і в нїм загартував свою душу так, що вже й не почував у собі нїчого людяного. Даремно дехто,

що вибив ся . над свій вік, розпинав ся проти сих жостоких кар. Даремно король і богато лицарів з світлим розумом і чулою душею впевняли, що такі жостокі кари зможуть тільки розпалити до пімсти козацький нарід. Але сила короля і розумних поглядів була нічим перед свавільством всесильного польського магнатства, яке своєю безглуздістю, недостачею всякої обачности, дитячим самолюбством, пустою гордостю зробило з сойму карикатуру уряду.

Остап терпів усі муки як велитень. Ні крику, ні стогону не було чути навіть тогді, коли почали пробивати йому кости на руках і ногах, коли страшний хряск кісток розійшов ся серед мертвої тиші в найдальші кутки, коли панянки відвернули свої очі, — нічого навіть подібного на стогін не вирвало ся з його уст, і не здрігнулось його лице.

Тарас стояв у юрбі, похилив голову і враз гордо підняв свої очі, і немов притакуючи, тихо промовляв:

— Добре, синку, добре!

Але коли повели його на остатні смертельні муки, здавалось, немов би почала ломитись його сила. І повів він кругом себе очима: Боже! самі незнані, самі чужі обличя! Хочби хтонебудь з рідних, близьких був при його смерти! Він не хотів би чути плачу та жалів старенької матері або несамовитого голосіння жінки, що рве на собі волосє і бє себе в білі груди; він хотів би побачити кріпкого чоловіка, який розумним своїм словом освіжив би його і потішив перед сконом. І впав він на силах і крикнув у немочі душі:

— Батьку! де ти? Чи чуєш те все?

— Чую! — залунало серед мертвої тиші, і міліон народу разом здрігнув ся.

Частина кінних вояків кинулась пильно оглядати юрбу народа Янкіль поблїд, як смерть, і коли їздці трохи відступили від нього, він з острахом оглянув ся назад, щоб подивитись на Тараса; але Тараса вже коло нього не було: за ним і слїд пропав.

XII.

Найшов ся слід Тараса. Сто двайцять тисяч козацького війська з'явилось на границях України. То вже не був який небудь малий загін, що ходив на здобич або в погоню за Татарами. Ні, се підняв ся весь народ, бо вже не стало терпцю, — підняв ся, щоб пімститись за наругу своїх прав, за зневагу своїх звичаїв, прадідівської віри, за соромний глум над церквами, за гнет, за унію, за безсоромне пановане Жидів на християнській землї — за все, що накипіло з давних давен на душі і розпалювало сувору ненависть козацьку. Молодий, але міцний духом гетьман Остряниця став на чолї всеї безчисленної козацької сили. Разом з ним був старий, бувалий товариш його й порадник Гуня. Вісїм полковників вели дванайцяти-тисячні полки. Два ґенеральні осаули і ґенеральний бунчучний їхали за гетьманом. Ґенеральний хорунжий орудував головною хоругвою; богато иньших хоругов маяла в далинї; бунчукові товариші несли бунчуки. Богато було ще всякої військової старшини: обозних, військових товаришів, полкових писарів, а з ними пішого й кінного війська; майже стільки, скільки було реєстрових козаків, набрало ся й добровольців. З усїх усюдів піднялось козацтво: від Чигирина, від Переяслава, від Батурина, від Глухова, з низу Днїпра і з усїх його верхів і островів. Безліч конїй та безконечна валка возів тягнула ся полями. І поміж тими козаками, поміж усїма полками найчільнїйший був один полк і полковником його був Тарас Бульба. Все давало йому перевагу над иньшими: і старі лїта, і бувалість, і вміне кермувати своїм військом, і надзвичайна ненависть до ворога .Навіть самим козакам здавалась уже надто великою його безпощадна лютість і жостокість. Тільки вогонь та шибеницю призначала його сива голова і поради його на військовій радї дихали тільки одною руїною.

Не треба описувати всї битви, в яких вславили себе козаки, нї всього, що лучилось підчас сеї війни: все те записано на сторінках лїтописї. Відомо, яка то була війна, піднята за віру: нема дужчої сили, як віра. Грізна вона й непоборна, як нерукотворна скеля серед бурливого, вічно змінного моря. З самої се-

редини морського дна піднимае вона до неба свої непроломні стіни, вся збудована з одного цілого каменю. З усіх боків її видко і дивить ся вона прямо в очі навколо ревучим хвилям. І горе кораблеви, що напливе на неї! На тріски розлітають ся його безсилі снасти, тоне й торощить ся на порох усе, що е на ньому, й жалібним криком погибаючих наповняеть ся кругом усе повітре.

На сторінках літописі зображено докладно, як утікали польскі залоги з освободжених міст; як поперевішувано безсовісних Жидів-арендарів; який безрадний був коронний гетьман Микола Потоцкий з своею численною арміею проти сеї непоборної сили; як розбитий та розпуджений потопив він у невеличкій річці ліпшу частину свого війська; як облягли його в невеличкім місточку Полоннім грізні козацькі полки і як, доведений до краю, польський гетьман присягнув, обіцяючи, що король і уряд вволить у всім волю козаків і поверне їм усі колишні права і привілеї. Але не такі були козаки, щоб піддати ся на те: знали вони добре вже, що таке лядська присяга. І Потоцкий не гарцював би більше на шістьтисячнім своім коні, чаруючи очі панночок і викликаючи заздрість шляхетства, не верховодив би на сеймах, даючи роскішні бенкети сенаторам, коли б не вратувало його православне духовенство, що було в містечку. Коли вийшли всі попи в ясних ризах з образами й хрестами, а попереду сам архиерей з хрестом у руці в пастирській митрі, всі козаки посхиляли голови й поздіймали шапки. Нікому б не поступились вони в той час — ні самому королеви, але супроти своеї церкви християнської не посміли й пошанували духовенство. Згодив ся гетьман разом з полковниками пустити Потоцкого, взявши від нього присягу, щоб вільні були християнські церкви, щоб не було старої ворожнечі й не чинено ніякої кривди козацькому війську. Один тільки полковник не згодив ся на такі умови. Той один полковник був Тарас Бульба. Вирвав він пасмо волося з своеї голови й крикнув:

— Ей гетьмане і полковники не робіть ви такого бабського діла! Не вірте Ляхам: продадуть собаки!

Коли ж військовий писар приніс умови й гетьман приклав »рукою власною«, він зняв з себе дорогу турецьку шаблю з най

ліпшої криці, переломив її на двоє ,як тріску, і кинувши далеко від себе оба кінці, промовив:

— Прощайте ж! Як двом кінцям сеї шаблі не злучити ся в одно й не скласти одну цілу шаблю, так і нам, товариші, не бачитись більше на сім світі. Тільки памятайте моє остатнє слово (тут голос його піднявсь до надзвичайної сили і сум обгорнув усіх від його пророчих слів): перед смертною годиною своєю ви згадаєте мене! Думаєте, купили спокій і згоду: думаєте, станете панувати? Будете панувати, але иньшим пануванєм: здеруть з голови твоєї, гетьмане, шкіру, набють її гречаною половою й довго показувати муть по всіх ярмарках! Не вратуєте й ви, панове, своїх голів! Згинете в гнилих льохах, замуровані в камяні стіни, коли нас, як баранів, не зварять у казанах живими!

— А ви, хлопці! — промовив він, звертаючись до своїх — хто з вас хоче вмерти своєю смертю, не по бабячому, у запічку лежачи, або по пяному під тином біля шинку, як те стерво, а чесною козацькою смертю, усі на одній постелі, як молодий з молодою? Чи може захочете вернутись до дому та поробитись не довірками та возити на своїх спинах польських ксьондзів?

— За тобою, пане полковнику, за тобою! — гукнули всі що були в Тарасовім полку, і до них перейшло чимало иньших.

— А коли за мною, так за мною ж! — промовив Тарас, насуваючи глибше собі шапку на голову і грізно глянувши на всіх, що остались, поправив ся на своїм коні і гукнув: »Не доріками ме ніхто нам обидливим словом! А ну, гайда, хлопці, в гості до католика!

І по сім слові ударив він коня, й рушив за ним табор із ста возів ,а за ним богато кінних і піших козаків; і обернувшись грозив він поглядом усім, що остались, — і гнівний був його погляд. Ніхто не зважив ся зупиняти їх. На очах усього війська відходив полк, і довго ще повертав ся Тарас і все грозив.

Сумний стояв гетьман і полковники, задумали ся всі і мовчали, немов уражені якимсь тяжким прочутєм. Не дурно пророкував Тарас: так воно все й сталось, як він сказав. Не богато часу минуло, після зрадливого вчинку під Каневом, а вже за-

стромлено гетьманську голову на палї разом з найпершими його старшинами.

А що ж Тарас? Тарас тимчасом гуляв по всїй Польщі з своїм полком, спалив вісімнайцять містечок, близько сорок костелів і вже доходив до Кракві. Богато перебив він усякої шляхти, ограбував найбогатші і найкрасші замки; порозпечатували і порозливали козаки предвічні меди і вина, бережно сховані в панських пивницях; порубали й попалили дорогі сукна, одежі й инше добро, що було по коморах. »Нїчого не жалуйте!« промовляв до своїх Тарас. І не пошанували козаки чорнобривих панночок, білогрудих і ясноокиx дївчат; не було їм захисту і по церковних вівтарях: палив їх Тарас разом з вівтарями. Не одні білі, як снїг, руки, піднимали ся з вогню до неба з плачем та стогоном, від якого здрігнула б ся сама земля і степова трава від жалю полягла б до долу. Але не слухали нічого жостокі козаки й, наткнувши на списи їхнїх немовлят, кидали до них у полумя. »Се вам, вражі Ляхи, поминки по Остапови!« промовляв Тарас. І такі поминки по Остапови справляв він у кождім селї, поки польський уряд не побачив, що вчинки Тарасові були більш як звичайне розбишацтво і тому ж таки Потоцкому поручили з пятьма полками доконче зловити Тараса.

Шість день тїкали козаки околичними дорогами від погонї; ледви витримували конї сей надзвичайно швидкий побіг і тим ратували козаків. Але Потоцкий на сей раз справив ся добре з порученєм: не спочиваючи, гнав ся за ними й дігнав їх коло Днїстра, де Бульба задля спочинку отаборивсь у розваленій кріпости.

Над самою кручею днїстровою стояла вона з своїм розбитим валом і розваленими мурами. Румовинєм та куснями побитої цегли засїяний був верх кручі, що кождої хвилини міг урвати ся і полетїти в низ. Отут, з двох боків, що прилягали до поля, обступив його коронний гетьман Потоцкий. Чотири днї бились і боронились козаки, відбиваючись цеглою й камінєм. Але не стало припасів і сили, й рішив Тарас пробитись крізь ворожі ряди. І вже пробились були козаки і може б ще раз послужили їм бистрі конї, — коли нараз серед найшвидшого бігу з'упинив ся Тарас і гукнув:

— Стій випала люлька з тютюном; не хочу, щоб і люлька попалась вражим Ляхам! — І нахилив ся старий отаман і почав шукати в траві люльку з тютюном, його вірну товаришку на морі й на землї, в походах і дома. А тимчасом налетіла ватага Ляхів і вхопила його під могутні плечі. Потряс він усім своїм тілом, але не посипали ся вже, як колись, на землю гайдуки, що держали його.

Потряс він усім своїм тілом, але не посипали ся вже, як колись, на землю гайдуки, що держали його. (Стор. 123).

— Ох старість, старість! — промовив він, і заплакав старий кремезний козак. Але не старість була тому вина, а сила: більш як трийцять гайдуків учепилось йому за руки й ноги.

— Повалилась ворона! — кричали Ляхи. — Тепер би тільки вигадати, яку б йому, собаці, найкрасшу честь віддати.

І присудили за гетьманським дозволом спалити його живцем перед усім військом. Недалеко стояло сухе дерево, що грім розбив його верхівя. Привязали Тараса зелізними ланцюхами до стовбура, цьвяхами прибили йому руки й підняли його високо, щоб усім було видко козака, і почали розкладати під деревом вогонь. Але не на вогонь дивив ся Тарас, не про вогонь він думав, на котрім мали його спалити; дивив ся він у той бік, де відстрілювались козаки: йому з гори було видко все, як на долоні.

— Займайте, хлопці, займайте швидче — гукав він — гору, що за лісом: туди не підступлять вони! — Але вітер не доніс його слів. — От пропадуть, ні за що пропадуть! — промовив він з розпукою і глянув у низ, де блищав Дністер. Радістю засяли його очі. Він побачив чотири човна за корчами й, зібравши всю силу свого голосу, гукнув:

— До берега! До берега, хлопці! Спускайтесь попід горою стежкою, що ліворуч. При березі стоять човни, всї беріть, щоб не було погоні!

На сей раз вітер подув з другого боку, і всї слова почули козаки .Але за сю раду його так гримнуло по голові, що все перевернулось йому в очах.

Пустились козаки що духу було по узбічній доріжці, а вже погоня за плечима. Бачуть вони, крутить ся і гнеть ся доріжка й відскакує на бік. »А, панове товариші, куди не йшло!« промовили всї, на хвилину з'упинились, підняли нагайки, свиснули і татарські конї їх, відбившись від землї ,простягнули ся в повітрі, як змиї, перелетіли через пропасть і шубовснули в Дністер. Тільки два не доскочили до ріки, впали з високости на камінє й пропали там на віки з кіньми, навіть не крикнувши. А козаки вже плили з кіньми по ріці й відвязували човни. Зупинились Ляхи над пропастю, дивуючись нечуваному козацькому дїлу і думали: скакати їм, чи нї? Один молодий полковник, сміливий,

горячої крови, рідний брат гарної Ляшки, що причарувала бідного Андрія, довго не думаючи, кинув ся з конем за козаками. Перевернув ся три рази в повітрі з конем своїм і прямо гримнув ся на острі скелї. На шматки розірвало його остре камінє, і пропав він у пропасти, мозком змішаним з кровю обризкав корчі, що росли по нерівних стїнах безоднї.

Коли прочуняв ся Тарас Бульба від удару і глянув на Днїстер, козаки вже були на човнах і гребли веслами; кулї сипались на них зверхи, але не досягали. І засяли радістю очі в старого отамана.

— Прощайте, товариші! — гукав він до них зверхи, — згадуйте мене і на ту весну прибувайте сюда знову та гарненько погуляйте! А що, взяли, чортові Ляхи? Думаєте, є щонебудь на світї, чого б злякав ся козак? Підождїть же, прийде час — дізнаетесь ви, що то є православна наша віра!

А вже вогонь підняв ся в гору, захопив його ноги, обіймаючи полумям усе дерево... Та хиба є на світї такі вогнї, муки і така сила, щоб перемогла козацьку душу!

Немала ріка Днїстер, богато на нїй заток, густого очерету, мілини та глибоких місць; блищить склом вода, по якій лунає дзвінкий клекіт лебедів, і пишний гоголь бистро несеть ся по нїй, і безлїч куликів, червонодзьобих турухтанів і всякого иншого птаства в очеретах і на побережі. Козаки швидко плили вузкими двостеренними човнами, разом гребли веслами, обережно минули мілину, полохаючи птаство, і розмовляли про свого отамана.

КІНЕЦЬ.

Образи народні.

Нераз вже були на Україні образи українські і картки, але не було ще таких, які власне тепер можна набути

В РУСЬКІЙ КНИГАРНИ.

Гляньмо наперед на образи!

Се два прекрасні, великі образи: ПЕРШИЙ — се славний малюнок українського артиста-маляра п. Івасюка:

ВЇЗД БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ДО КИЄВА;

а ДРУГИЙ — се славний малюнок українського артиста-маляра п. Красїцького:

За тими обома образами великий попит був не лише в старім краю, але і в Канаді, і в Америці, одначе тепер з причини війни тяжко їх спровадити зі старого краю. Та удало ся українському Бюрови в першій американській фірмі в Ню Йорку виконати пречудні репродукції тих образів у такій величности як були в старім краю на найлїпшім, тривкім, картоновім папери. Репродукції виконано так званим »сьвітло-друком«, що виглядають наче оригінали.

ВЕЛИЧИНА ОБРАЗІВ ТАКА: високі на 28 цалів, а довгі на 22 цалї.

ЦІНА (ВЖЕ З ПЕРЕСИЛКОЮ) ЗА ОДИН ОБРАЗ $1.50; ЗА ДВА ОБРАЗИ $2.50.

Сї образи можуть бути прикрасою галь і приватних кімнат. Надають ся навіть до прикрас галь підчас концертів і сьвят Шевченківських.

Тарас Шевченко .... 50ц.
Іван Франко .... 50ц.
Богдан Хмельницький .... 50ц.
Іван Котляревський .... 50ц.
Михайло Павлик .... 50ц.
Михайло Павлик .... 50ц.
Найбільші Сини України .... 25ц.
Мирослав Січинський .... 25ц.

Ruska Knyharnia

848-850 Main St. Winnipeg, Man.